

काव्य भीमाधन

यशवंत मनोहर

काव्य भीमायन

यशवंत मनोहर

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर-४४० ०२२

काव्य भीमायन
यशावंत मनोहर
© डॉ. पुष्पलता यशावंत मनोहर
‘लुम्बिनी’, ४५, लोकसेवानगर,
नागपूर-४४० ०२२
दूरभाष : ०७१२-२२३७६५६
प्रथमावृत्ति : १९८२
द्वितीयावृत्ति : १४ एप्रिल २००७
मूल्य : ₹१०/- रुपये
मुद्रणस्थळ : वैभव प्रिंटर्स,
१७, कल्नमवार नगर, वर्धा रोड, नागपूर-२५
फोन : २२९०४४६, ९८२२२०३४७४

प्रकाशक :
नितीन धनराज हनवते
युगसाक्षी प्रकाशन
राहुल अपार्टमेंट, १७२ बी,
पहिला माळा, एफ-३,
त्रिमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर-२२
मोबाईल : ९८२२७००३२२
मुख्यपृष्ठ ब
सांगणकीय अक्षरजुल्वणी :
भाऊ दांदडे
६४, पठाण ले-आऊट, नागपूर-२२
फोन : २२२९०९५ मो. ९८५०३१२४८३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर कविता लिहिणाऱ्या
सर्वच आंबेडकरनिष्ठ प्रतिभांना....

काव्य भीमायनाच्या निळज्या पावसात शिरण्यापूर्वी...

‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिंतन काव्य’ या महाकवितेची पहिली आवृत्ती १९८२ साली प्रकाशित झाली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसंबंधी लिहिली गेलेली ही मराठीतली पहिलीच प्रदीर्घ महाकविता होय. एका झपाटलेल्या मनःस्थितीत ही महाकविता त्यावेळी माझ्याकडून लिहिली गेली. बाबासाहेब आंबेडकरांवर एवढी प्रदीर्घ महाकविता अजूनपर्यंत कोणी लिहिल्याचे माझ्या ऐकिवात वा पाहण्यात नाही.

ही महाकविता मी त्यावेळी का लिहिली? काय सांगू? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माझ्या मनात ही महाकविता जागवली आणि कागदावर बोलाविली एवढेच मी म्हणू शकेन. मी ही भरती झेलली. या भरतीचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत एवढेच मला सांगता येणे शक्य आहे. बाबासाहेबांसंबंधी मी ही कविता लिहू शकलो यामुळेही मला अपार आनंद वाटतो.

१९८२ नंतरही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसंबंधी मी अनेक स्फूट कविता लिहिल्या. त्यातील काही गेय स्वरूपाच्या आहेत. त्याही कविता या ‘काव्य भीमायन’च्या शेवटच्या भागात समाविष्ट केलेल्या आहेत.

२००६ हे वर्ष धम्मक्रांतीचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष. या निमित्ताने परत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी माझ्या प्रतिभेला हाका घातल्या आणि माझ्या मनाला परत एकदा भरती आली. ही भरती एका प्रदीर्घ कवितेतून साकार झाली. १९८२च्या महाकवितेला २००६ची ही महाकविता जोडली गेली. याप्रकारे ‘डॉ. आंबेडकर : एक चिंतन काव्य’ पुन्हा नव्या संदर्भाचे हेलकावे घेऊन आणि ‘काव्य भीमायन’ हे नाव घेऊन वाचकांपुढे येत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही माझी तडफडही आहे आणि धडपडही आहे. अशा शेकडो महाकविता मी बाबासाहेबांवर लिहिल्या तरी माझे समाधान होणार नाही. कारण दिसामासी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या हिमाल्याची उंची वाढतच आहे आणि आपली माये मात्र असमाधानाने फडफडत आणि तगमगत आहेत. पण जिथे सूर्य पाहण्याचेही टाळले जाते तिथे सूर्य हातात घेऊन पाहण्याचे हे धाडस मला अपार ऊर्जा देणारे आणि जिंदगी शिकविणारे आहे असे मला नम्रपणे वाटते.

मी हे धाडस करायलाच हवे होते. मी हे धाडस केले नसते तर उजेडाच्या राखात मी अपराधी ठरलो असतो. प्रकाशप्रवासी मित्र डॉ. नागनाथ कोतापळ्ये यांनी काव्य ‘भीमायनला’ अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहून दिली त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद! नागपुर.

प्रस्तावना

‘काव्य भीमायन’ हे यशवंत मनोहर यांनी लिहिलेले अपूर्व असे काव्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा, त्यांच्या कृती- उक्तीचा आणि भारतीय समाजावर झालेल्या परिणामांचा उच्च वैचारिक पातळीवरून घेतलेला काव्यात्मक वेद म्हणजे ही प्रदीर्घ महाकविता असे म्हणता येईल. तिच्यातील प्रत्येक शब्द, प्रत्येक प्रतिमा आणि तिचा आवेग या सगळ्याच बाबी अशा आहेत की, त्यातून एक उत्कृष्ट असे काव्य निर्माण होऊन जाते. तसे डॉ. बाबासाहेबांच्या जीवनावर खूप लिहिले गेले आहे. जगभर वेगवेगळ्या भाषांमध्ये त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधी आणि विचारविश्वासंबंधी लिहिले जाते आहे. त्यांच्या कृतीमधून प्रेरणा घेऊन आपल्या जीवनाला आकार देण्याचा प्रयत्न करणारेही लाखो जनसमूह आहेत. जगात अशी फार थोडी व्यक्तिमत्त्वे असतात की ज्यांची प्रत्येक कृती प्रेरणादायी असते, ज्यांचा प्रत्येक विचार चिंतनाला प्रवृत्त करीत असतो आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व जसजसा काळ पुढे जातो, तसतसे उत्सुंग होत जाते. अलीकडच्या काळातील कार्ल मार्क्स, म. गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशी काही व्यक्तिमत्त्वे निर्देशिता येतील. परंतु या व्यक्तिमत्त्वांवर विशेषत: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर ऊर्जस्वल असे ‘काव्य’ लिहिणे अवघड आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित होऊन अनेकांनी गीते लिहिली. ही गीते त्यांच्या त्यांच्या परीने चांगलीच आहेत. गीताचे एक कार्य असते. ते जनमानसामध्ये चेतना जागविण्याचे कार्य करते. काही प्रमाणात जाणिवा रुजविण्याचेही कार्य करते. परंतु येथे यशवंत मनोहर एक श्रेष्ठ दर्जाचे चिंतन काव्य निर्माण करीत आहेत. या कवितेतील प्रत्येक शब्द बाबासाहेबांना मूर्तरूप तर देतोच, पण वाचकांना चिंतनोन्मुख करतो. वाचक अंतर्मुख होत जातो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची उत्सुंगता तर समजावून घेतोच, पण आपल्या परंपरा, आपली संस्कृती तिचे कोंडेपण आणि तिची कृतज्ञता, तिच्या सगळ्या काळ्या बाजू आणि तिच्या मर्यादाही समजून घेतो. मग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सहवासात स्वतःचे उन्नयन कसे होईल याचा विचार करायला लागतो. चिंतन

करायला लागतो. अशी प्रक्रिया फार कमी कवितांच्या बाबतीत घडते. म्हणूनच ती एक अपूर्व अशी चिंतनशील कविता ठरते. चिंतनशील असूनही चिंतनाच्या रुक्ष प्रदेशातून ती काव्याच्या अवकाशात आपल्याला सहजपणे घेऊन जाते. सहजपणा ही यशवंत मनोहरांच्या प्रतिभेदी खूण आहे. पण हे सहजपणही असंख्य अर्थांच्या घनगर्द ढोहात खोलवर सूर मारायला लावणारे आहे. त्यातून वाचक अंतर्मुख होत जातो. कविता वाचून झाल्यावर तो बदलून गेलेला असतो. कवितामय झालेला असतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरमय झालेला असतो. ही या कवितेची फार मोठी शक्ती आहे.

एखादी कविता अशी अर्धगर्भ कधी होते? श्रेष्ठ दजचे काव्य हे स्वभावतःच बहुपेढी असते. अनेकविध अनुभवांचे स्तर येथे बेमालूमपणे परस्परांमध्ये मिसळून गेलेले असतात. एकजीव झालेले असतात. ते किती एकजीव होतात, त्यावरही त्या काव्याचे मोठेपण अवलंबून असते. येथेही तसेच झाले आहे. येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे चिंतनाचे मुख्य विषय आहेत. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांच्या कृती, उक्ती आणि त्यांचे विचारविश्व, त्यांची बंडखोरिता आणि मूलगामित्त्व हे तर येथील चिंतन- अवकाशाचा केंद्रबिंदू आहेच, पण त्या अनुषंगाने अनेक आशयसूत्रे विकसित होत जातात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तिमत्त्व काव्य रूपातून व्यक्त करणे ही सोपी गोष्ट नाही. उलट ती एक जोखमीची बाब आहे. ही जोखीम कवी यशवंत मनोहर फार जबाबदारीने आणि आंतरिक ऊर्जेने पेलतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणाला आता अर्धशतक उलटून गेले आहे. या अर्धशतकातील प्रत्येक क्षण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशिवाय व्यतीत झाला नाही असे ते सांगतात. या प्रदीर्घ चिंतनकाव्याचे दोन भाग आहेत. पहिला भाग १९८२ साली लिहिलेला आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणाला २५ वर्षे झाल्याच्या आठवणीमध्ये दीक्षाभूमीवर वावरताना आलेल्या उदासिनतेच्या, विमनस्कतेच्या भावावेगाचा उत्सूर्त चिंतनगर्भ आविष्कार म्हणजे या काव्याचा पहिला भाग आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाबोवरच त्यांच्या क्रांतिकार्याचे प्रकटन येथे होते. त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर त्यांच्या अनुयायांनी जो बाजार मांडला, त्याने अधित झालेले कविमनही येथे प्रकट होते. तरीही डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांवर निश्च ठेऊन 'रोपांना' आपण पाणी घालत आहोत असे ते सांगतात.

दुसरा भाग २००६ साली लिहिलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणाला अर्धशतक झाले आहे. शिवाय धम्म स्वीकारालाही पन्नास वर्षे झाली आहेत. या दोन्ही संदर्भांमध्ये भोवताली पहात असताना केवढा बदल झाला आहे याची जाणीव कवी व्यक्त करतो. या दुसऱ्या भागामध्ये कवीच्या वृत्ती खूपच स्थिरावल्या आहेत. तो अधिकच अंतर्मुख झाला आहे. भोवतीच्या राजकारणाकडे त्याचे फारसे लक्ष नाही. आणि ते स्वाभाविकही आहे. कारण येथील संदर्भ धम्माने घडविलेल्या परिवर्तनाचा आहे. उपरोक्त दोन भागांमध्ये २५ वर्षांचा कालखंड गेलेला असला आणि कवीचे बाह्य गोष्टीकडे फारसे लक्ष नसल्यामुळे आंतरिक भावविश्व अधिक मोठ्या प्रमाणात येत असले तरी दोन्ही भाग कमालीचे एकजीव झालेले आहेत. त्याचे कारण उघड आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्व हेच दोन्ही ठिकाणी केंद्रस्थानी आहे. त्यामुळे ही संपूर्ण कविता एकाच आवेगात लिहिली आहे असे वाटते. ही या प्रदीर्घ चिंतनशील काव्याची मोठी जमेची बाजू आहे.

तर या काव्यातील मुख्य पदर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या क्रांतिकारी व्यक्तिमत्त्वाचा आहे. तो कसा काव्यात्म झाला आहे? तर भारतातील हजारो वर्षांच्या परंपरांना आणि संस्कृतीला आव्हान देत उभे राहिलेले व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. आंबेडकर. एक प्रकारे हा एक महासंघर्ष बाबासाहेबांनी उभा केलेला होता. हा महासंघर्ष तसा साधा सोपा नव्हता. हजारो घाव पचवून आपल्या भूमिकेवर ठाम उभे राहण्यासाठी प्रचंड ऊर्जा लागते. या अर्थानि कवी त्यांना ऊर्जकिंड्र म्हणतो ती वस्तुस्थिती आहे. (ते अलंकरण नव्हे) या वस्तुस्थितीला काव्यात्म पातळीवर नेण्यासाठी कवी भाषेचा स्वाभाविक तरी सर्जक वापर करतो, आणि त्यातून समर्थ प्रतिमांचे एक विश्व उभे राहते. यादून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची आकाशाएवढी उंची प्रत्ययाला यायला लागते. (तशी संपूर्ण कविताच एक भव्य प्रतिमा आहे. तिचे विश्लेषण करण्यासाठी भाषाभ्यासकाला एक छोटा प्रबंध लिहावा लागेल.

‘क्रांतिमंता, तू प्रखरून मावळलास काळोखदर्यात’, ‘तुझ्या आयुष्यावर तुटून पडला पुराणमोर्चा’, ‘तू तकोंदामता, तू ऊर्जयुगाचे संचलनघर,’ , तू परमात्म्याचे वस्त्रहरण केलेस तेव्हा फडफडली वेदांची गुन्हेगार पाने....’, ‘एका अंतिम मढक्यावर लाथ मारून त्याचे पीठ तू पीठांच्या तोंडावर तेजाव करून

उधळलेस', तू विश्वदुःखाची वाचलीस लिपी', 'आमच्या माणुसकीला तू संसंदर्भ केलेस, तिला लेकुरवाळी माय केलेस', 'जेवढी जेवढी माणसांतील होत जातील माणसे अधिक उंच, तेवढा तूच उंच होत जाशील', 'तू घूत होतास माणुसकीबरचे रक्ताचे डाग', '... आणि डाव्या पायाच्या अंगठ्याने सोडविल्या हज्जारो वर्षांनी मारलेल्या ब्रह्मगाठी', 'पाण्याला शिकविलीस तू माणुसकीची बाराखडी, '... तू जाळलीस घटना अंधयुगाची', 'प्ररणच सर्वस्वी मरुनच गेले आहे ज्याचे, असा तू एक अखंड वृद्धिशालिनी जिवंतता', 'तू फुललास डौलदार ज्वालांनी तुझ्यासारखा...', 'नरकात करपलेल्या अंकुरांना तू युद्धलिपी पढविलीस', 'तू अवकाशाच्या पोटात हात घालून, उजेडाचे झारे मोकळे केलेस', 'आंबेडकर म्हणजे युद्ध. महायुद्ध... महाबुद्ध', 'आमच्या मनात तू क्रांतीची संस्कृती पेरलीस', 'क्रांतीनायका....! तुझ्या बुद्धत्वाचे अवकाश दिवसेदिवस अधिकच असीम होत चालले आहे... तुझे गहन निळे मातृत्वच सोबतीला आहे.'

येथे काव्याला आवश्यक असणाऱ्या सर्जक भाषेच्या वापरातून निर्माण झालेल्या प्रतिमा-प्रतीकांचा अगदी उदाहरणादाखल निर्देश केला आहे. एकंदरीत काय की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जीवन, त्यांचे कार्य, त्यांच्या उक्ती आणि त्यांच्यातील महामानवाचे रूप यांचे फार प्रभावी आणि प्रत्ययकारी दर्शन कवीने घडविले आहे. हा आहे या प्रदीर्घ चिंतनिकेचा केंद्रबिंदू. परंतु कवीला एवढेच करायचे नाही. (एवढेच केले असते तर ती केवळ वर्णनपर पसरट गाथा झाली असती.) त्या पलीकडे जाऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्या साठी संघर्ष करीत राहिले, त्या संघर्षाचे काय झाले हा त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

या संघर्षाच्या चित्रणासाठी, तसेच या संघर्षातून समाजात झालेल्या बदलाचा वेघ घेण्यासाठी कवी आपल्या धूवताऱ्याशी संवाद करतो आहे. हा धूवतारा आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. हा संवाद दुहेरी आहे. कधी तो महामानव बाबासाहेब आंबेडकरांशी आहे, तर कधी तो स्वतःशी आहे. अर्थात स्वतःशी संवाद असतो, तेव्हाही संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि त्यांनी दिलेल्या मूल्यांचाच असतो आणि जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी संवाद असतो तेव्हाही बाबासाहेबांच्या प्रकाशात उन्नत झालेल्या आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा संदर्भ असतो. म्हणजे संवाद डॉ.

आंबेडकरांशी असो की स्वतःशी - संदर्भ डॉ. बाबासाहेब आणि त्यांनी दिलेला मूल्यभाव हाच असतो. या संवादातून कवी डॉ. आंबेडकरांनी उभारलेल्या महासंघर्षाची प्रतीती घडवतो. त्यातून आकाराला आलेल्या परिवर्तनाची प्रतीती घडवतो. (कधी कधी हा संवाद भोवतीच्या जनसमूहाशीही असतो.) यशावंत मनोहर म्हणतात,

‘‘मी आहे अहंकारी

.....
मी आहे कवी
मी खेळवतो नजरेत दुनिया
मी करतो भविष्याशी सतत संवाद
मी सामान्य माणसांच्या करतो स्वप्नांची जुळवणी,
शोधतो त्याच्या पावलांपुढील अडथळे....”

कविता हा वाहमयप्रकार इतर वाहमयप्रकारांपासून संपूर्णतः वेगळा असतो. तो कवीच्या अंतरात्म्याचा उद्गार असतो. नव्हे चांगली कविता ही कवीच्या त्वचेसारखी त्याच्याशी एकजीव झालेली असते. हे सगळे मान्य करूनही सामाजिक जाणिवेची कविता लिहिणाऱ्या कवीचे एक वेगळेपण असतेच. ते म्हणजे त्याची कविता, त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग असतेच, ती त्वचेसारखी असतेच, पण तो स्वतःला समूहाचा भाग समजतो. तो कधी समूहाचा प्रतिनिधी असतो, तर कधी संपूर्ण समूहच स्वतःत सामावून घेऊन उभा असतो. (हे निसर्गकवितेत घडत नसते.) आणि त्यामुळेच तो व्यवस्थेचे अंतरंग शोधत निघालेला असतो. म्हणूनच मग ‘मी आहे कवी, मी खेळवतो नजरेत नवी दुनिया’ असे म्हणणारा कवी मग आम्हीच्या भाषेत बोलू लागतो. किंविहुना ‘मी’ कहून ‘आम्ही’ कडे त्याचे जाणे सहज स्वाभाविक असते. म्हणूनच दुसऱ्या भागामध्ये कुठेही ‘मी’ येत नाही. संपूर्ण दुसरा खंड हा ‘आम्ही’च्या भाषेत प्रकट होऊन जातो.

‘क्रांतिनायका....!

या पन्नास वर्षांनी आम्हाला नवे प्रशिक्षण दिले
खूप शिकलो आम्ही
आम्हाला सर्व रंगांच्या चांगल्या ओळखी झाल्या

भगव्या रंगाचा परिचय झाला.

हिरव्या रंगाचेही मन आम्ही समजून घेतले
आम्ही पिवळ्या रंगासोबतही चर्चा केली
पांढऱ्या रंगानेही आमच्याजवळ मन उघडे केले
आम्ही असे खूप शिकलो”

‘मी’ असो किंवा ‘आम्ही’ सामाजिक परिवर्तनाशी बांधिलकी मानणारा कवी हा नेहमीच समूहाचा प्रतिनिधी असतो. समूहाचा विचार करतो.

एकंदरीत काय की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हा या काव्यातील प्रमुख पदर आहे. त्यावरोबरच कवी आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या नात्याचाही येथे एक पदर आहे. हे नाते संवादात्मकतेतून प्रकट होत जाते. हा संवाद अर्थातच गेल्या अर्धशतकातील समाजात झालेल्या परिवर्बनाचा काव्यात्म वेध घेणारा आहे. अतिशय प्रत्यक्षकारी आणि अंतर्मुख करणारा आहे. म्हणजे या काव्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवनप्रवास जसा आहे, त्याप्रमाणेच कवीचाही जीवनप्रवास आहे. त्यावरोबरच समाजाचाही एक परिवर्तनप्रवास आहे. अशा तीन प्रवासांचा पेढ उलगडत जाताना आणखी एक लक्षात येते ते असे की, जे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या क्रांतिकार्यात सामील झाले, त्यांचा एक जीवनप्रवास आहे, तसेच ज्यांची मुळे परंपरेतच अजूनही घटू रुतली आहेत, त्यांचाही एक जीवनप्रवास येथे घ्यनित होत जातो. (अर्थात या दोन जीवनप्रवासातील संघर्ष प्रकट होणेही स्वाभाविकच आहे.)

परिवर्तनाच्या वाटचालीचे कवीचे आकलन भोवतीच्या कठोर वास्तवावर प्रखर प्रकाश टाकणारे आणि वाचकांना अंतर्मुख करून नवी जाणीव पेरणारे आहे -

“चालला आहे मनःपूत वांझोटा बकवास
बरळत आहेत दैनंदिन तोंडे
चालली आहे शेणसङ्घाची उधळण
क्रांतीच्या नावाने”

किंवा

“... सत्तेच्या छावणीत ताणून दिली आहे
वाघा सिंहानी.

खात आहेत मोत्याचा चारा मूळ्यविनमुख राजहंस
आणि खुर्चीतून लोंबकळत आहेत सामाजिक अफाटात.”

किंवा

“क्रांतिमंता हे कॅन्सर नसते जडले
तर तुझ्यानंतर एरवीही फार बो झाले असते रे
तुझ्या लेकारांचे”

येथे समाजाला शोषणाच्या जळवांचे व्यवहार पाहून कवी अस्वस्थ होतो आहे. आत्मघात करणाच्या नेतृत्वाने क्रांतीची उडविलेली खिळी पाहून व्याकूळही होतो आहे. असे सगळे घडत असले तरी समाज पुढेच जात राहतो. कारण त्याच्याजवळ एक नवा क्रांतिमान प्रकाश आहे. म्हणूनच समाजात झालेल्या परिवर्तनाचा कवी वेध घेतो आहे -

“क्रांतिनायका...!

आम्ही उजेड ओळखायला
आणि उजेडात लपलेला काळोख ओळखायला शिकलो”

किंवा

“क्रांतिनायका...!

आमच्या हातात पूर्वी काहीच नव्हते
या पन्नास वर्षात आमच्या हातात विद्रोहाचे फलक आले
तू पढवलेल्या सौंदर्यनि आम्हाला नकार शिकविला
आणि नकाराच्या शस्त्राने आम्ही सौंदर्याचे विरोध कापले.”

किंवा

“आता आम्ही जाणार नाही करवतीच्या बनात.”

डॉ. बाबासाहेबांनी दिलेल्या प्रकाशाच्या वाटेवरून जाणाच्यांचा जीवनप्रवास कसा उजव्हून निघाला, त्याच्या जाणिवांचे क्षेत्र कसे विस्तारले आणि नवेच प्रमाणशास्त्र, नवीच संस्कृती कशी उदयाला आली याचा कवी मनोहर यांनी घेतलेला वेध अतिशय प्रत्ययकारी आहे. अर्थात या नव्या उजेडापासून दूर असलेला समाजसमूह येथे प्रत्यही ध्वनित होत जातो. किंवहुना त्याच्या पाश्वभूमीवरच परिवर्तन अधिक लखलखित होऊन उठते.

एकंदरीत परिवर्तनशील समाजसमूह, त्यात शिरलेल्या दांभिक प्रवृत्ती आणि बदलू पाहणारा समाज यांचा कवी कधी अस्वस्थ होऊन किंवा व्याकूळही

होऊन वेध घेतो. म्हणजे नेमके काय घडते? मला वाटते, यशवंत मनोहर यांच्यासारखा समाजमनस्क कवी व्यक्ती, तिचे स्वातंत्र्य आणि प्रस्थापित कडेकोट व्यवस्था यांच्या नात्याचा शोध घेत असतो. कुठलीही चांगली सामाजिक जाणिवा प्रकट करणारी कविता नेमके हेच करीत असते. माणूस आणि व्यवस्था यांच्या नात्याचा शोध मात्र सहजपणे घेता येत नाही. त्यासाठी कवीजवळ एक मूल्यव्यवस्था असावी लागते. किंबहुना अशी मूल्यव्यवस्था नसेल तर त्याला व्यक्तीचेही मोल समजणार नाही आणि व्यवस्थेचेही मूल्यमापन करता येणार नाही. येथे कवीच्या हाती डॉ. आंबेडकर यांनी दिलेली निळी मूल्यव्यवस्था आहे. जी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अभ्यासातून आणि स्वतःच्या जीवनसंघर्षातून सिद्ध केलेली आहे! या मूल्यव्यवस्थेच्या अनुषंगाने ते व्यक्तीकडेही पाहतात आणि व्यवस्थेकडेही पाहतात. त्यातूनच सगळ्या संघर्षाची रूपे जिवंत होऊन उठताना दिसतात आणि नव्या जीवनाची उभारणी होतानाही दिसते. म्हणूनच जागतिकीकरणाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दाखविलेली वाट हीच कल्याणकारी ठरणार आहे असे त्यांनी अतिशय काव्यात्मरित्या आणि ठामपणे म्हटले आहे -

“जागतिकीकरणाची शोषणसत्ता एकविसाव्या शतकात^१
गरिबांशी अथेन्ससारखीच वागू लागली आहे.
यावेळी आम्ही दुनियेला तुझा समाजिक न्याय सांगतो आहोत.
तुझा सांस्कृतिक समाजवाद सांगतो आहोत.

.....
थोड्यांनी आपल्या मूठभर सुखासाठी
आभाळभर माणसे मारण्याची गरज नाही.”

एखादी कविता बहुपेढी असूनही तिच्याजवळ जर मूल्यभान नसेल तर ती एखाद्या दिखावू पुतळ्यासारखी होऊन जाते. तिच्यात चैतन्य संचारत नाही. येथे प्रखर मूल्यभानामुळे ही प्रदीर्घ चिंतनकविता अधिक झालाळून उठते.

चिंतनशील कवितेला प्रखर मूल्यभान तर हवेच असते. किंबहुना ती त्याच्याच प्रकाशात जीवनाचा शोध घेते, जीवनाचे अन्वेषण करते आणि जीवनाचे मूल्यमापनही करते. परंतु हे पुरेसे नाही. केवळ एवढेच असले तर ती तर्कामध्ये हरवून जाईल. चिंतनशील कवितेत तर्क असला तरी तो

भावावेगाच्या हिंदोक्त्यामुळे स्वतंत्रपणे जाणवत नाही. किंबहुना तो भावावेगामध्ये विलीन होऊन गेलेला असतो. याचा अर्ध असा की समाजमनस्कता, मूल्यभान आणि भावावेग हे चिंतनशील कवितेचे प्रमुख घटक असतात. भावावेगाला आंतरिक ऊर्मी तर कारण असतेच, पण तो तीव्र होतो तो सूक्ष्म समाज-निरीक्षणामधून आणि कवीजवळ असलेल्या आंतरदृष्टीमधून. किंबहुना या सगळ्यांचा परिपाक म्हणजे भावावेग असतो. तो कधी दीर्घ पल्लेदार विचार परिप्लुत विधानामधून अर्थपूर्ण होत जातो, तर कधी त्यातून वक्तुत्त्वाचा धोधो प्रवाह निनादत राहतो. कधी प्रखर बुद्धिवादी दृष्टीमुळे हा भावावेग झळाळून निघतो तर कधी व्याकूल आरंता अंतःकरणाला वेधून टाकते. या सगळ्या भावावेगामुळेच कधी हा आविष्कार मुक्तछंदातून प्रकटतो तर कधी छंदोबद्ध रचनेचा आधार घेतो. एखाद्या रागदारीसारखी ही सगळी रचना असते. यशवंत मनोहर यांचे 'काव्य भीमायन' म्हणजे अनवट रागदारीच आहे !

श्रेष्ठ चिंतनशील काव्याची सारीच लक्षणे 'काव्य भीमायन' मध्ये एकवटलेली आहेत. सूक्ष्म समाजनिरीक्षण, आतंरदृष्टीने घेतलेला शोध, विचारपरिप्लुतता, प्रखर मूल्यभान आणि या सगळ्यांना सावरून धरणारा भावावेग - ही सारी लक्षणे त्यांच्या या कवितेत आहेत. शिवाय प्रचंड आत्मविश्वास आणि जीवनाकडे पाहण्याचा आशावादी दृष्टिकोण हीही या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. ही सारी वैशिष्ट्ये ध्वनित करणाऱ्या त्यांच्या काही ओळी पुढीलप्रमाणे उद्धृत करता येतील -

“मी आहे आशावादी
माणसावर आहे माझा भरवसा
म्हणून ठेवीत नाही मी निराशेच्या पायावर मस्तक
आणि या रोपांना पाणी घालतो आहे सतत
तो तुझाच युगप्रवर्तक हात आहे.

.....

तुझाच आईचा हात आहे.”

किंवा
“तू अज्ञानाला आग लावणाऱ्या ज्ञानाचा दर्या !

.....

तू या वाळवंटात निर्मिलेस

द्वानं आण गधाच विश्व
 स्पशीचे आणि स्वादांचे विश्व
 तू निर्मिलेस रंगांचे मुसमुसते विश्व
 तू दिलीस या बाळवंटाला
 ज्ञानेंद्रियांची सनद
 आणि मन या अधिनायक इंद्रियाला दिलेस
 धम्माचे निर्णयशास्त्र”

येथे चिंतनशील काव्याला आवश्यक असणारे विचारविश्वातील सारे घटक आहेत. परंतु या विचारविश्वाला, चिंतनविश्वाला पेलून धरणारी भावावेगाची एक फिरत साकारते ती प्रतीक-प्रतीमांच्या निर्मितीमुळे. किंवडुना भावविश्वाची सारी मदार प्रतीक-प्रतीमांवरच असते. येथे ‘निराशोच्या पायावर मस्तक’, ‘रोपांना पाणी घालणे’, ‘आईचा हात’, ‘ज्ञानाचा दर्या’, ‘बाळवंट’, ‘संवेदनांचे विश्व’, ‘सनद’ आणि ‘निर्णयशास्त्र’ या प्रतीकप्रतीमांमधून भावावेग प्रकटत जातो.

या भावावेगाची विविध रूपे ‘काव्य भीमायन’ मध्ये दिसतात. संपूर्ण काव्य मुक्तछंदातून साकार होताहोताच सहजपणे समेवर यावे तसे कवी छंदोबद्धी लिहून जातो. ती त्याची आंतरिक गरज असते.

“कल्पांताचा शिल्पकार तू
 कल्पारंभही तूच क्रांतीचा
 खवळून उठला प्रेतांमधला
 स्मशानवाडा मृत स्वप्नांचा”

अशी सुधळ छंदोबद्ध रचनाही या चिंतनकाव्याची परिणामकारकता वाढवत जाते. एकंदरीत ‘काव्य भीमायन’ या प्रदीर्घ चिंतनपर काव्यातील दोन्ही उपपदे महत्त्वाची आहेत. ‘भीमायन’ तर महत्त्वाचे आहेच पण त्याला लावलेले उपपद ‘काव्य’ हेही महत्त्वाचे आणि अर्थपूर्ण आहे !

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिग्दर्शित केलेल्या पर्यायी संस्कृतीची वेगवेगळी रूपे अधोरेखित करणारे यशवंत मनोहर हे आजचे आघाडीचे आणि महत्त्वाचे कवी आहेत. विचारवंत आहेत. त्यांनी आपल्या कवितेतून व्यवस्थेने ओकलेली गरळ पचवून जीवनाची भव्य स्वप्ने उभारली आहेत. पण या स्वप्नांचा उद्गाता म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यांचे केवळ प्रेरणास्थान नाही तर चिंतनविषय आहेत. ही प्रदीर्घ कविता लिहिण्याच्या

आधीपासून म्हणजे विद्यार्थी दशोपासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या ज्ञानसूर्याचे चिंतन करीत आहेत. या त्यांच्या आजवरच्या सांच्याच कविता येथे संकलित करण्यात आलेल्या आहेत. त्यातील ‘भीमगाथा’ ही त्यांची अलीकडुची कविता अतिशय लक्षणीय आहे. गेय कवितेची धाटणी लाभलेली ही कविता उत्तम गीत म्हणूनही प्रत्यायाला येते. उदा.

“मेंदू जळता तूच आमुचा, काळीजही तूच अमुचे
तू विजांची झुंज सुंदर, गडगडाटा !”

‘काव्यभीमायन’पूर्वी लिहिलेल्या कवितांमध्ये दीर्घतेकडे झेपावणाऱ्या तीन कविता आहेत. ‘युगंधरास’, ‘जयजयकार’ आणि ‘त्याच्या आठवणीशी डोळे भिडवताना’ या त्या तीन कविता होत. येथेही यशवंत मनोहर यांच्या चिंतनशील प्रतिभेदा प्रत्यय येतो. किंवहुना असे म्हणता येईल की, या तीन कविता म्हणजे ‘काव्य भीमायन’ या प्रदीर्घ चिंतनशील काव्याची पूर्वतयारीच होती. या कवितांमधूनही त्यांची प्रखर मूल्यात्मक जाणीव, समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन आणि भोवतीच्या समाजाचे वास्तवदर्शन यांचा प्रत्यय येतो. तरीही वैचारिक उंची, चिंतनाचे विविध पदर आणि चिंतनाला सावरून धरणाऱ्या भावावेगाच्या विविध फिरती यामुळे ‘काव्य भीमायन’ हे एक अजोड आणि अपूर्व असे काव्य झाले आहे यात काही शंका नाही. हे काव्य म्हणजे यशवंत मनोहर यांच्या काव्य प्रवासातील महत्वाचा टप्पा ठरावा. ‘उथानगुफेने’ त्यांच्या वेगळ्या वाटेची आणि ऊर्जस्वल प्रतिभेदी जाणीव करून दिली. ‘जीवनायन’ने त्यांच्या सखोल आत्मशोधाची प्रतीती दिली आणि ‘काव्य भीमायन’ने त्यांच्यातील चिंतनशील सर्जकाची उंची केवढी मोठी आहे हे दर्शवून दिले.

औरंगाबाद : २६-३-२००७

- नागनाथ कोत्तापले

अनुक्रमणिका...

- काव्य भीमायनच्या निळचा पावसात शिरण्यापूर्वी... / ३
- प्रस्तावना : डॉ. नागनाथ कोतापल्ले / ५-१५
- भीमगाथा / १७-१८
- १. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर / १९-८२
परिशिष्ट : काही स्फूट कविता
- १. तुझ्या स्मृतीच्या जबळी / ८३-८४
- २. युगंधरास / ८५-८८
- ३. जयजयकार / ८९-९२
- ४. भीमराव रामजी आंबेडकर / ९३
- ५. त्याच्या आठवणीशीही ढोळे भिडवताना / ९४-९७
- ६. डॉ. आंबेडकर / ९८
- ७. डॉ. आंबेडकर : १९९० / ९९-१००
- ८. डॉ. आंबेडकर : १९९१ / १०१-१०२
- ९. युद्धशाळा / १०३
- १०. अभिवादन / १०४
- ११. भीमाई / १०५
- १२. बाबासाहेब / १०६
- १३. तू युद्ध जाहला होता / १०७
- १४. दीक्षाभूमी / १०८-१०९
- १५. तुझ्या शब्दामध्ये / ११०
- १६. तू शिकविलेस / १११
- १७. ही फुले तुझ्या नावाची / ११२

भीमगाथा

रामजीचे स्वप्न तू, लेक भीमाबाईचा
महासंघर्षाचे कुळ तू, भीमसूर्या !

तूच अमुची प्रेरणा आणि प्रतिभांचा पुढारी
तूच अमुची अग्निकविता, सौंदर्ययुद्धा !

सकल पीडितांचा दिलासा, दुःखमुक्तीचा भरोसा
मायबाप तू समतेचा, महाकाव्या !

नकारांशी भांडणारा, नायक तू निखान्यांचा
राग तू, अनुराग तू, चंद्रवृक्षा !

तू मनुला कापणारा, स्मृती त्याची जाळणारा
तूच संविधान अमुचे, दीपस्तंभा !

असीम प्रज्ञान तू, असीम मातृत्व तू
प्रमाणशास्त्रही तूच अमुचे, अथांगा !

तू निळे उड्हाण अमुचे, तूच नक्षत्रांचा पहारा
तू उजेडाची सरिता, विश्वभूषणा !

सर्व ज्ञानांचे तारांगण आणि बुद्धिवादाचा प्रभंजन,
सर्व विद्याशाखा वंदिती तुज, बुद्धिश्रेष्ठा !

क्रांतीचा निर्धार तू, शांतीचे महावाक्य तू
तूच पाऊस सुगंधाचा, सूर्याधिसूर्या !

तू नभाला वाकविले, तू नवअवकाशनिर्माता
तूच निवातात वादळ, बोधिवृक्षा !

संगराचे गाव तू, बुद्धाचे नवे नाव तू,
तू शिल्पकार मनस्वितेचा, महानायका !

शूर अंगार तू, वीर हुंकार तू
वंचितांचा कणा अभंग तू, क्रांतीरूपा !

तूच युग मुक्तीचे, नवा इतिहास तू
तूच अर्जिक्य प्राण अमुचा, तेजःप्रपाता !

दैवाचा जाळिला तम; उधे पेटविले अमुचे मरण;
उजेडाचे लालित्य तू, महातत्त्वज्ञा !

शक्ती शीलाची तू; अपूर्व तू अग्निरूपा,
महासूर्यवंशी तू, प्रज्ञाविहारा !

चवदार तळ्याच्या पाण्याला; तूच धम्मही पाजिला;
बौद्धमय झाले पाणी त्याचे, महाबुद्धा !

प्रबुद्ध विश्वाच्या शिरी, तूच सर्वोच्च तुरा
दीनांच्या उद्धारका, करुणासागरा !

मेंदू जळता तूच अमुचा, काळीजही तूच आमुचे
तू विजांची झुंज सुंदर, गडगडाटा !

आम्ही किरणे जिदी तुझी, बोटापुढे तव धावणारी
न थांबणारे युद्ध आम्ही, तडफडाटा !

आम्ही अनुसर तुझे, आम्ही ज्वाला तुझ्या
तूच महासत्य अमुचे; महासंगरा !

यापुढे साच्या पिढ्यांच्या, दीप होशील हाती तू
ज्वालामुखीचा उद्रेक तू, महाविद्रोहा !

अमुच्या हातांचा पहाड, अमुच्या मनांचे महाड
पूर्ण फिरविल क्रांतीचक्र, मायबापा !

आम्ही जळत्या जिंदगीला, चांदण्यांचे श्वास देऊ
देऊ मृत्यूस मृठमाती, भीमऊर्जाधरा !!!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

वाळवंटाने व्हावे दळदार कंठ
वेदनांच्या ओढांनी गावी चवदार तळ्याची गाणी
प्यावे स्वप्नांचे पाणी. तसे घडले बनोमनी...
...डोळ्यात पेटलेला असा आठवणीचा अंजिठा
आणि आसवांच्या पावसात उभी अनिकेत कहाणी
पंचवीस वर्षीचे तरणेताठे दुःख वान्यावर
अनाथ हंबरडा फोडीत आहे.
नजर टाकतील तिथे ज्यांना असतात बापच बाप
ते मुखवस्तूंच्या कुळीचे कुळवंत असतात
दोन घासातले अंतर
दोन तासातले अंतर
अंतर म्हणून त्यांना रक्त-मांस मागत नसते
... आणि ही आमच्या सावत्र आभाळाखालची
जखमा जखमा माती
ही एकुलत्या बापाची लेकरे
क्रांतीमंता तू प्रखरून मावळलास काळोखदर्यात
आणि ही उघडी पडली बेसुमार
आणि नाव जोडतात तुळ्या रक्ताशी

म्हणून ठरतात गुन्हेगार, झेलतात प्रहार
ही पंचवीस वर्षे म्हणजे पंचवीस वेळा
पावसाळून येणे नव्हे
आणि कोट्यवधी उदास जयंत्या म्हणजेही
पंचवीस वर्षाचा पर्याय नव्हे
या पंचवीस वर्षांनी आम्हाला अशमयुगातून, ताम्रयुगातून
लांडगेयुगातून, सर्पयुगातून फिरवून आणले
मिळून आमच्या चितायुगातून आम्हाला दुःखसहल घडविली
अदभुतालाही शरम यावी असे परम अदभुत
या मातीवर तमाशाई झाले आहे.

◆

ओलीत जमीनीत फोफावलेल्या भरघोस गवताचेही
दिवे लावून कौतुक करणारांचा हा भयानक मुलूख,
खतावर मातलेल्या पोकळ बरगळ्यांचे मुकुट करून
आपल्या भूतकाळाच्या मुंडक्यांवर
शतकानुशतके चढवणारांना
तुझे अभूतपूर्वत्व काय आकळावे !
बाळवंटाला तू कूस केलेस
आणि इतिहासाच्या जळत्या खडकावर मुळ्या रोवून
तू उभा राहिलास
आणि निर्वातात खळवळ.
तुझ्या आयुष्यावर विजांनी तुटून पडला पुराणमोर्चा
तू कधी अंगारात संगर उभारलेस
कधी वार झाले तुझ्यावर अंधारात
तोंडात चांदीचे चमचे घेवून येणारांची बात वेगळी
आणि पायाखाली आग घेवून जन्माला येणारांची
कथा वेगळी

पुन्हा पायाखालच्या घुळीने सूर्यच बगलेत मारून
 आणावा, ही पराक्रमाची ताकद वेगळी.
 वेलीवर उगवलेल्या फुलांना हे कळणार नाही.
 इतरांच्या खांद्यावर बसून जे आयुष्याच्या चाटा चालतात
 त्या वाटसरून्ना हे कळणार नाही.
 जे चालतात परंपरांच्या पावलांनी
 संस्कृतीने ठेवलेल्या मुद्दलाच्या व्याजावर केवळ
 ज्यांच्या आयुष्यांवर पताकांचे पीक येते त्यांना हे कळणार नाही.
 ज्यांना किनारे सोडावे लागत नाहीत
 आणि अंधारातून शोधून काढावे लागत नाहीत जाळलेल्या
 रस्त्यांचे कण,
 ज्यांना खात नाही मरणाआधीची मरणांची वंशावळ,
 त्यांना हे कळणार नाही.

♦

ज्यांनी जगण्याचा दुस्वास मांडला होता
 आणि आकळत नव्हती ज्यांना वर्तमानाची वाणी
 ज्यांच्या वान्याची होती गती हरवली
 आणि अवघडले होते रिवाज श्वासांचे ज्यांच्या
 ते दारात आलेल्या क्षणाला म्हणू शकत नव्हते भाऊ
 आणि क्षितिजातील गर्भाला आई.
 मावळले होते ज्यांच्या मूठीतील चंद्रसूर्य
 सुरु झाली होती कोसळण नक्षत्रांची.
 तू काळोख समजावून घेत होतास
 तेळ्हा हे मगरु हिडिसपण तुला
 वाळुल्या दाखवित हसले होते;
 विषारी सुळबुद्धीने डुख घरून घरून
 तुला छसले होते.

तू तकोदामता. तू ऊर्जायुगाचे संचलनघर
तू कृषीवल वाळवंटातला आणि मध्यरात्रीचा जागर
तू तुफान मेलेल्या सागरातले
आणि वठल्या झाडांचा वळकठोर मोहोर तू
वाट पाह्यला वाट नाही
मरायलाही जीव नाही
समग्र आभाळ मंदिरांच्या खुंट्यांना बांधलेले.
इकडे आग तिकडे आग
निखान्यांच्या पायघळ्या खाली.
अभावाचा पूर आणि त्यात वाहणारी प्रेते
तोडलेले हात, कापलेल्या जिभा, कुणी शब्द नाही वाली
आणि प्रेतांच्या पुरात तू उडी घेतलीस
हजारो वर्षांच्यानंतर या प्रेतांच्या वह्या तू
काठावर आणल्यास कोरड्या
तू वाकविलीस इंद्रधनुष्याची कायम कमान
आणि ब्रह्मवेत्यांचे वेताळ आले तुझ्यावर चवताळून
त्यांनी म्हटले होते अज्ञानाला ज्ञान आणि गुलालबुक्याच्या
धुराळ्यात दिवस-रात्रीना नाचवले
तू परमात्म्याचे वस्त्रहरण केलेस तेज्ज्वा फडफडली
वेदांची गुन्हेगार पाने, खदखदले ब्रह्मसूत्राचे अध्याय
आणि मनूच्या वंशवेलीने खचलेली हिंमत गोळा करून
उपहास उधळण्यासाठी चंद्रबळ आणले
तेज्ज्वाही तुझी निधडी छाती झेपावत होती
एका अंतिम मळक्यावर लाथ मारून.
त्याचे पीठ तू पीठांच्या तोळावर तेजाव करून उधळलेस
आणि युगाची नस हातात घेवून
तिचा बीजप्रवाह शब्दात भरवून घेत राहिलास
मुळल्याही काणी तू पेटू-पेटवू शकला असतास -.
विली संतापांनी तुझ्या हाताला गळ घातली

आणि अपमानांनी फुगड्या मस्तकाभोवती
एखादे लाकडी झाड कदाचित भडकून गेले असते
एखादे उठवळ अंतराळ तडकून गेले असते
एखादा ज्वालामुखी सुडाने पसरला असता
पण तू शांतपणे पहाड पचवले
आणि महाड उठवले

♦

हे क्रांतीमंता !
दगाबाज दिशांनी सोडले होते प्रकाशाचे हात
किंचितकाळ धरलेले
युद्ध रंगले होते रंगपटावर अहिनकुलांचे
आणि खचू लागले होते अहंचे आभाळ
वाळवंटात उफाळलेला लाळा
लाळाळ्यागत होता जीव घरून
पढपडत होता पुन्हा काळोखाचा दिवस उगवायला
दाढून येत होत्या लाटा गतनरकाच्या
अंथरले जात होते पहाड वादळांच्या वाटांवर
तेज्जा तुझा कडाडत प्रवेश युद्धपटावर.

♦

हे क्रांतीमंता !
भाकरीची गरज आहे आम्हालाही
भाकरीच्या युद्धातही आहोत आम्ही आघाडीवरच
तरीही या आमच्या भुका रे,
क्रांतीमंता !
आमच्या लढाईला वेगळी रणांगणे मागतात

कृता भुकाना जाळाव र आम्हाला

आणि सगळ्याच भुकांच्या युद्धात लढत आहोत आम्ही
पण मनाच्या भुकेची आग केवळ आमच्याच
आयुष्यांना लागली आहे रे क्रांतीमंता !

ही आग तू भडकवलीस

ही भूक तू चेतवलीस

आणि युद्धात उतरवलेस आमच्या उपासा-तापासांना,
खपाटी मनांना

तूच या अग्नीचा शिल्पकार क्रांतीमंता !

◆

हे क्रांतीमंता !

तुझे आयुष्य हे तर जगातले एवढे आणि असे पहिलेच
महायुद्ध !

किती शतके रे दात ओढ खात

मारा करीत होती दरक्षणी तुझ्या अवसानावर

झडपूल घेऊ पाहात होती तुझ्या किरणपिसाच्याची प्रखरता

वाटांच्या वहिवाटी नव्हत्या रे त्या अंधारवनात

तेब्हाही तू स्वजांचे गगनगामी खांब उभे केलेस

वळलेस दोर प्रकाशाचे

आणि तुझ्या पावलांपुढे नवनव्या वाटांनी जीव अंथरले

तुझे आयुष्य म्हणजे संग्राम

आणि पासष्ट वर्षे अखंड चाललेले हे महायुद्ध

दुनियेतले एकमेव !

क्रांतीमंता ! तू होतास तेब्हा तुझ्या आयुष्याशी झुंज सुरु होती
रुळीच्या संतानांची

आता तर तुझ्या नावाशीही युद्ध सुरु झाले आहे.

तू गेल्यानंतर

एकेका शब्दाशी तुझ्या लढाई आरंभिली आहे

ठेवणीतल्या रुढी-पुत्रांनी

आणि आता तुझे नाव झाले आहे जळती, उजळती

संग्रामभूमी

आता सरंजामशाहीच्या आणि भांडवलशाहीच्या गुप्तघरात

शिरत आहेत नव्या मुक्तीसेनेची पथवे

पसरतो आहे आंबेडकर

निद्रिस्त जंगलांना प्रकाशाची आग लावीत सूर्यासारखा

फडकत आहेत त्याच्या आक्रमणाच्या पताका

उठतो आहे मुसके बांधलेला इतिहास खवळून

चवताळून.

*

ज्या गावा निघालो होतो ते होते खूपच दूर

वाटेवर संकटांचा पूर

निघालो होतो ते ठिकाण तर सुटले होते

रात्र होती उकळत क्रौयनि

पावलांपुढची वाट वागत होती मृत्युसारखी

आणि क्षणोक्षणी आक्रोशणारे ढोळ्यांचे वध.

मी चाललो होतो अंधाराच्या शत्रूसमुद्रातून

होतो तेरा वर्षांचा लहान

पण खेड्याच्या बेड्यांनी मला अधिकच झुऱ्पवले होते.

आणि माझ्या त्या खुरटलेल्या आयुष्यावर

त्या अंधारातच कोसळली युगान्तक वीज

त्या बाजूने येणाऱ्या फुटलेल्या छातीने;

रक्त ओकणाऱ्या हंवरळ्याने सांगितले

‘बाबासाहेब आंबेडकरांचा मृत्यु झाला.’

अंधार अधिकच झाला गर्द

झाला क्रूरकभिन्न

आणि जागच्या जागीच

पाणा पाणा झारे माझ कावळ उपाशा आस्तत्व.

गोठले शब्द

भेदरलेल्या मेंदूला सुचेना करावे काय ?

आणि नंतर माझ्या पोरक्या किंकाळीने फाटलेले आभाळ
अजूनही डोळ्यापुढे फाटतच आहे कायम

अजूनही अंधार होतोच आहे गडद

धिक्कारतोच आहे माझ्या झाताची कुंपणे ओलांडणाऱ्या
विद्रोही संकल्पांना.

मी तुला पाहिले नाही

नव्हते ते शक्यही

जन्माला आलो नाही शहरात

म्हणून फुकटात मला काहीही शक्य झाले नाही.

एकेका छद्मी अडथळ्याशी भांडत

भावनांचे रक्त सांडत

खुद पायन्यांच्या विरोधात मला पायन्या चढाव्या लागल्या.

मी तुला पाहिले नाही

मी तुला पाहू शकलो नाही

पाहिली तुझ्या शब्दांनी माणसे चेतताना

पाहिले भुसा झालेले कणे ताठ होताना

बंदीवान् रक्त उकळताना पाहिले

मगरूद वाटा नम्र होताना पाहिल्या.

लाचार ओसाडी बाणेदार होताना पाहिली.

तुला पाहिले नाही

पण तुझ्या कनवाळू प्रश्नेचे प्रताप पाहिले.

झुरून कोळ झालेले जीव तुझ्यासाठी सुरताना पाहिले

उमलत्या क्षितिजांना तुझ्याखातर मरताना पाहिले.

हजारो वर्षांच्या लांडग्यांच्या कर्माईची होळी

तुझ्या शब्दांनी करणारी माणसे पाहिली

पाहिली दुःखे मी संघर्षात उतरलेली

अगतिकतेला गती देताना पाहिली
 व्यथेला पालवी फुटताना पाहिले
 हाडांचे ढीग तुझ्याखातर अम्निकल्पोळ होताना पाहिले
 पाहिले दुःखाचे भविष्याशी लागलेले लान.
 मी होऊ कसा उतराई
 आयुष्याच्या बुध्याला फळाफुला-फांद्यांना तूच तर
 मुळांचे अधिष्ठान झाला आहेस
 तुला माहीत आहे मी तुझा कोण आहे
 तुलाच उमगली असती माझी वादलवाणी
 कुणाहीपेक्षा मीच तर तुझा अधिक आहे.
 मीच तर बाचली आहे तुझ्या काळजाची लिपी
 तुझ्या नावानेही गदगदतो आहे गळा
 भरून ओरंबले आहे अंतराळ तुझ्या माझ्या नात्याने
 वेगवेगळ्या प्रकारचा छद्मीपणा मुजोरी करतो
 आणि तुझ्याशी नाते सांगतो
 खूप प्रकारची राजकारणे म्हणतात तुला आपला
 खूप प्रकारची नाटके सजताहेत तुझ्या नावाने
 चोर होताहेत शिरजोर

•

चालला आहे मनःपूत वांझोटा बकवास
 बरळत आहेत दैनंदिन तोंडे
 चालली आहे शेणसऱ्याची उधळण
 क्रांतीच्या नावाने.
 अडाणी आहेत ही निधर्ण माथी.
 मला, मला सांगताहेत रे तुझ्या संबंधीचा आदर
 ही विभीषणांची अवलाद
 हा चाकोन्यांचा चोरबाजार
 त्यातील इतरांचे ढोक्ले चुकवणारे खरीददार
 निष्ठपेक्षा मुजोरी
 आणि प्रामाणिकणपेक्षा शिरजोरी अधिक किंमती ठावी

अशा हवचा पदास त्याना कला आह.
आणि ते उभे करताहेत प्रश्न तुझ्या माझ्यात
या हरामांना काय माहीत तुझे माझे नाते !
तुझ्या इस्टेटीवर हक्क सांगणाऱ्या मुजोरीला
खिशाखिशातील तिजोरीला
कसे कळावे तुझ्यामाझ्यातले चिरंतन दळणवळण
ते बोलतात सोयीच्या भाषेत
ते बोलतात राजकारणाच्या नशेत आणि समरसतेच्या भाषेत.
तुझ्यामाझ्या घनिष्ठ नात्याला
बदनामीचे ढांबर फासल्याशिवाय
यांचे पितळ, सोने म्हणून कोण घेणार रे या बाजारात?
हे करतात अभिनय निष्ठांचा
ते आणतात धोरण म्हणून आव
आणि मला शक्य नाही हा लपंडाव
मी बोलतो हृदयाची भाषा
नसले जरी मोल या कावळ्यांच्या गावात सरळपणाला
तरी मी असतो सरळ
घेतो सत्य हातात
आणि विजयाची मैत्री स्मितात
मी असतो निर्धास्त. मस्त सशक्त
म्हणूनच तडकते रे यांचे तकळादू तखत
आणि त्यांच्या चिरफळ्या मारतात बोंबा मनःपूत
हे तर चोरांच्या मनातले चांदणे रे
आणि या चांदण्याच्या पावसातही
मी आहे निश्चिंत
अभिनयाचे आयुष्य आहे मला माहीत
आणि ठाऊक आहे मला सत्याचेही बळ, निष्ठेचे सामर्थ्य.
मी कधीच फाटलो नाही
मी पाहिली कागदाची माणसे फाटताना
मी काळोखुलो नाही उगवताना
बुरणा पांपरला नाही कवेत मध्यान्ह घेऊन फिरताना
मी त्यांना मावळताना मात्र पाहिले.

मुजोरी तारत नसते बेइमानीला
 अभिनय तारत नसतो दंभाला
 आणि नेपथ्य जगवत नसते नाटकाला
 कपडे नसतात पोकळीला तारत
 खर्जिल्या बेरजेचे राजकारण तारत नसते कपटाला
 पैसा तारत नसतो निरर्थाला
 मी निश्चिंत आहे
 माझेच बळ माझ्या मनगटाला समर्थ करीत आहे.

◆

तुझे आयुष्य आता भविष्योत्सव
 आणि त्या उत्सवाप्रीत्यर्थ शास्त्राम्बे झालेल्या आकांक्षा आमच्या
 तू आलास आमच्या शिशिरात सलग
 तू जोडलेस आम्हाला जगातल्या दुःखमुक्तीच्या परंपरांशी
 तू विश्वदुःखाची बाचलीस लिपी
 पाहिलेस दुःखांचे वैविष्यपूर्ण आकार
 आणि विविध आकारांमागील संदर्भाची सुसूत्रता
 तुझ्यामुळे दिसले आम्हाला आमचे दुःख
 तुझ्या शब्दांच्या उजेडात
 पाहिला आम्ही आमच्या आयुष्यावर अंथरलेला आजीव मृत्यू
 परंतु स्वतःच्या दुःखाशी
 स्वतःच्या पिलवणुकीशी भांडता भांडताच
 तू पिलवणुकीच्याच आमूलाग्र निर्मूलनाचे
 महावाक्य आमच्यापुढे ठेवलेस.
 जुलूम असो कसाही, होवो कोठेही
 होवो कोणावरही, आकृतीबंधात कोणत्याही
 आमचे भांडण आहे अन्यायाच्या वस्तुस्थितीशी
 आमच्या माणुसकीला तू असे सासंदर्भ केलेस
 तिला लेकुरवाळी माय केलेस.
 आमच्या मनांना स्वतःकदून तू माणुसकीकडे जायला सांगितलेस
 सगळ्या बाळवंटांच्या पूराशी जोडलेस तू आम्हाला
 आम्हाला नागरिक केलेस तू अन्यायनिर्मूलनाच्या

अरे इथल्या तिथल्या परमेश्वरांहून सगळ्या
 तू महान पराक्रमी माणूस आहेस !
 तुला देव करून तुझे अवमूल्यन करणारांना
 आम्ही सर्व सामर्थ्यांनिशी घोपटून काढू.
 आम्ही सहन करणार नाही तुझे अवमानसत्र
 जेव्हा कळले की मी उडतो तू दिलेल्या पंखांनी
 कळले की जिभेवर फुलारतो तू दिलेल्या निष्कर्षाचा विद्रोही मोर
 कळले की तुझी ल्य माझ्या आवेगाला,
 तुझे संचलन रक्तातील वादळाला
 तेव्हापासून तुझ्या स्वप्नात उभा राहून
 भांडतो आहे कुभांडांशी
 लिहितो आहे एकच एक प्रदीर्घ कविता. महाकविता !
 अडवतो आहे खिळी प्रतिगामी कलावादाची
 प्रतिगामी जीवनवादाची
 आणि लिहितो आहे कविता प्रदीर्घच्या प्रदीर्घ
 जिचे जागवतो तूच दृश्यादृश्य सर्व संदर्भ
 तूच होतोस माझी महाकविता
 महाकविता : कधी कडाडती. कधी व्याकूळ.
 तूच माझ्या भावोत्सवाचे कूळ.
 चुकलेल्या लेकरांना भेटावा बाप तसा तू भेटलास
 तू झालास फावडे कुदळ
 तूच माती गिट्ठी, तूच धुम्मस त्यावर, रोलर त्यावर
 आणि झाला रस्ता तयार तो तू
 आमच्या पावलांपुढे. सुरक्षित आम्ही ज्यावर

तू भांडतोस झोपड्यांमधील अंधाराशी
 फाटलेल्या छतातून गळणाऱ्या थेंबांच्या अरेरावीशी

खचणाऱ्या कुडांना देतोस धीर तू
निंदा-खुरपायला जाणारी प्रत्येक माय
माती गोटे वाहून न्यायला;
लाकडे फोडायला जाणारा प्रत्येकच मेहनतीचा पुतळा,
आपल्या एका दिवसाच्या पोरापासून थोरल्या जरठ पोरापयैत
सर्वांना पढवीत असतात लाडाने
बाबासाहेबांसारखा मोठा हो
शिकली सवरली बापमंडळी भाषांतर करून
तेच स्वप्न पाहतात आपल्या लहानग्यात
तू झाला आहेस आमचा आदर्श
तू झाला आहेस आमचे स्वप्न
जे फुलते सर्वाच्या डोक्यात
जे पिसारते हरघडीच्या बोलण्यात
तुझ्या नामोच्चाराने बळ मिळवतात माणसे दुःखादैन्यात
आणि सुख साजरे करतात तुझ्या स्मृतीचा झिम्यात
जयभीम हे नाव झाले आहे क्रांतीचे
नव्या संस्कृतीच्या उद्घाटनाचे.
पाशवी संस्कृतीच्या दफनविधिचे
वर्णन झाले आहे ते !
तू फिरतोस दैन्यातून हृदये पोलादाची करत
तू होतोस वेल्हिंग तुटलेल्या स्वप्नांसाठी
तू होतोस सुईदोरा फाटलेल्या हेतुंसाठी
तू महान विकासअधिकारी
तू फिरतोस माणुसकीचा विकास करीत
पांगळी माती उन्नत करीत
पहाड कोसळलेल्या झाडांना
तुझ्या प्रयोगशाळेत लाभतात गगनगामी वाटा
तू ऐतिहासिक भाता
आणि फुलवित फिरतोस निखारे
आहेस तू महान दिसतोस त्याहून
अज्ञानाच्या भांडवलावर नाही तुझे विराटपण उभे
अंथःश्रद्धांच्या बागेत नाही फुललास तू उतुंग

विस्तवासाठी मुकुट झालाय तुझा विवेक
वणव्याची ललाटे पायावर नम्र तुझ्या
असे सोज्बळ तुझे अस्तित्व.
भूकंपांना कंप तुझ्या नावाचा
ज्बालामुखीच्या मुखी तुझे नाव नम्र झालेल्या.
तू महान नाहीस भूतकाळासाठी
तू महान नाहीस भूतकालबद्धासाठी.
नवनव्या क्षितिजांवरची उमलण तू
पहाटेचे संप्रसारण तू
कालबाह्यता नव्हती हिशेबात तुझ्या
म्हणून तू उभा नाहीस कालबाह्यतेच्या खांद्यावर
तू झपूऱ्या गतिच्या दिठीमिठीत
तू डिम्मा प्रवाहांच्या पंगतीत
काळ होत जाईल प्रौढ
गळत जातील त्याच्या पोरकटपणाच्या पाकळ्या
पक्व होत जाईल त्याच्या भौतिकवादाचा देठ
जसजशी माणसे घरतील गतिची संगती
होतील विवेकाची साधी
घावतील भविष्याच्या रणमैदानाकडे
विसर्जित करून आपल्या अंगळ्या-टोपळ्यांचे गणपती
तोडतील माणुसकीला खाणारी बंधने
फोडतील तुरुंग निर्धाराने.
माणुसकीच्या गळ्यावर तलवार होऊन फिरणाऱ्या
ग्रंथांशी
पंथांशी
परंपरांशी
आणि पाशवी संस्कृतीशी घडत जाईल फारकत
जेवढी जेवढी माणसांतील होत जातील माणसे अधिक उंच
तेवढा तूच उंच उंच होत जाशील.
भरून हंबरतील उजेडाने वाटा.
वाटा मांडतील चंद्रसूर्य गवनि, तुझ्या नावाने.
भविष्याला पुढच्या, प्रत्येक काळ देईल तुझे नाव

गुलामीला मुलामा देणारी एकही फांदी उगवणार नाही समाजवृक्षावर
बाईला पाठवणार नाही कुणी सती
आणि ठरणार नाही बंदनीय.
चार वर्षाच्या पोरीचे लावणार नाही कुणी लम्ह मृत्यूशी
करणार नाही तिला विधवा
जाळणार नाही संस्कृतीच्या जाळात
आणि ठरणार नाहीत पवित्र.
जातीवर्ण सांगून पारितोषिक म्हणून
परमात्मा पदवी मिळवण्याचा काळ तू लाथेने ठोकरलास.
माणसाला हीन करणाऱ्या पशूंना प्रतिष्ठा मिळण्याचा मोसम
तू डोळ्यातील आगीने जाळलास.
या नरकाच्या पुनरावृत्तीचा येणार नाही पुढे काळ
हे घडू देणार नाहीत तुझ्या विद्यापीठातील निखारे.
काळ घालणार नाही गळ्यात सर्पाची माळ
तेव्हा तू होशील दीपस्तंभ सर्वाचा
शेवटी तू काय करीत होतास !
क्रांतीमंता !

तू शूत होतास माणुसकीवरचे रक्ताचे डाग
पढवित होतास लाचारीला अवस्थांतर
प्रेतांना मूल्यांतर
आणि अग्नीत फेकत होतास पीडकांची पीटे
माणुसकीची विटंबना करणाऱ्या विटंबन-केंद्रांची
करीत होतास तू होळी
तू होतास आणि आहेस माणसांचा सखा
करतील पशू वृत्यंतर
आणि वाढेल माणसांचे सामर्थ्य अफाट
तेव्हा तू होशील सर्वाचा सूर्य
तुझी उंची होईल अनंत
माणुसकीच्या विकासासोबत होईल तुझा अधिकच विकास
मूल्यांच्या विकासासोबत उजळत जाईल तुझी महानता
आणि तुझ्या मोहरणाऱ्या झाडाला पडेल आकाश ठेंगणे
भूतकाळाच्या संरक्षणाच्या विटांवर

सांभाळले आहे ज्यांनी मोठेपण
ते उतरणार नाहीत उद्याच्या अग्निपरीक्षेला
त्यांच्या गळ्यात पडणार आहेत अधःपतनाचे प्रेमळ हात
त्यांच्या कीर्तीला आवळणार आहे मृत्युचा पाश.
त्यांनी मारल्या बाता लंब्या चवळ्या
ते होते मुळातच आखूड
परंपरेच्या बुढाख्याचा मुका घेतच
त्यांनी तृप्तविली आपली थोरवी.
ते व्यवस्थेशी गुलगुल बोलत होते आतून
परंपरेच्या दुधावर फोफावलेल्या फांद्या पाने आणि फुले
नव्हती त्यांनी सोडली.
ते होते छापा घालणारे, सूपे, छुपा हळुा करणारे
अरे तुझ्या जातीच्या वासानेच
अनेक नाकांनी तुला इथे परका मानले
ह्याचे नाव त्याचे नाव सांगत
विगत केंद्रांशी संधान राखले.
परदेशातले चलन वापरणे इथे होते सोपे
पुरोगामी ठरायला ते होते सोयीचे
त्यामुळे जुने सोडायची नव्हती गरज
पुरोगामी न होताही पुरोगामी म्हणवण्याची
ही त्यांनी पाहिलेली सोय होती.
म्हणून त्यांनी दिवसा-मोर्चात केला उच्चार क्रांतीचा
आणि सायंकाळी भक्तीपूर्वक ते शिरले सत्यनारायणाच्या पोथीत
त्यांच्या पोरापोरीच्या लग्नात वैदिक मंत्रांनीच
त्यांना आधार दिले.
जातीच्या सीमांपाशी त्यांनी क्रांतीची कागदी घरकुले सजवली.
नाही सोडवला जाती सांगणाऱ्या धर्माचा गळ्याभोवतीचा पाश
असे हे क्रांतीच्या धिंडवळ्यांचे शिल्पकार
त्यांनी केले क्रांतीला वाचाळ
आणि कागदाळ
सगळेच झाले आहे शब्दाळ शोभेचे.
तुझी मुले झेलतात बंदुकीच्या गोळ्या ठरतात बळी

सगळे विशाल-पुरोगामीवाद
तेव्हा बसतात शेपट्या घालून

◆

छान रंगले आहे नाटक. नेपथ्य साधले आहे सुंदर
सगळेच भुरळ घालणारे फसवे मृगजळ.
ते वाहून जाणार आहेत दुटप्पी सगळे काळाच्या पुरात
दिसतील पुढच्या पिढ्यांना त्यांचे दांभिक हात
ते कोसलतील निषेधाच्या दरीत
या दुतोऱ्यांचे तोऱ्ड पाहणार नाही उद्याची धार.
उद्याचा वेग आणि प्रामाणिकपणाच्या विजा
गा बेइमानीला करणार नाही क्षमा
आणि क्रांतीमंता तू तर नागवलेलाच होतास जन्मापासून.
संस्कृतीच्या महादरबारात
तू जाऊ शकलास भविष्याकडे कोरी पाटी घेऊन
लिहू शकलास वर्तमानाच्या हातांनी भविष्य कवळणारे क्रांतीविज्ञान
तू होतास मुक्त
तू होतास स्वतंत्र
मनाने परतंत्र असणारांनी
स्वातंत्र्याचे शास्त्र कसे रे रचावे !
वापनप्रशंसक मनांनी
मुक्तीची कशी रे रचावी गाथा !
तू मात्र नितळ आकाशाच ढोळ्यात घेऊन उभा होतास
आणि तुला नव्हता पूर्वप्रतिष्ठेचा मोह.
नव्हता वारसा.
भृणून तू जन्मबळाने विचार करण्याएवजी
विचारांचा वारसा विवेकबळाने निढरपणे मांडू शकलास
तू आहेस वृद्धिशाली नवनवोन्मेषता
तातमव्या क्रांतीयुगाचा पिता
आंघेहकर हे नाव कोणत्याही भविष्याचे.
आंघेहकर हे नाव उपेक्षितांच्या महायुद्धाचे
अनामिकांच्या भविष्याचे

त्रेतांच्या उत्थानाचे
गतीचे, प्रगतीच्या वेगाचे
आंबेडकर हे नाव आहे क्रांतीच्या विद्यापीठाचे
आंबेडकर हे नाव समतेच्या महास्वज्ञाचे
रुढीच्या पोरांची आतडी काढणाऱ्या
खंजिराचे नाव आंबेडकर आहे.

ते आहे नाव परमेश्वराची धांदल बकवास जाळणाऱ्या अग्निचे
शेखरांची शेखी आणि अहंकाराची मगरुरी खालसा करणाऱ्या
विद्रोहाचे ते नाव आहे.

आंबेडकर गडगडाट झाला कडकडाट झाला
पसरला तो प्रेरणेच्या पुरासारखा
बळीच्या खिन्न वैराण आयुष्यविश्वात
आणि स्मशानभूमी झाली युद्धभूमी.
स्वप्ने भांडली दुःखांशी
उरात भडकलेल्या जिहीने
त्या जिहीचे नाव आंबेडकर आहे.
त्याने केली जाहीर दिवाळखोरी ईश्वरशाहीची
आणि डाव्या पायाच्या अंगठ्याने सोडवल्या
हज्जारो वर्षांनी मारलेल्या ब्रह्मगाठी
शब्दिकिल्सा केली त्याने सरंजामी छिनालशाहीची
तो उभे करीत होता छात्यांवर सवाल
आणि उद्ध्वस्त होत होते दंभ
तो गर्जत होता माणूस माणूस म्हणून
तो पेत होता 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा'चा अग्निलोळ
तो करीत होता मानवमुक्तीचा जयजयकार
आणि कोसळत होते मानवदास्याचे शिल्पकार
वर्चस्याचे जुलमी अभंगकार.

दैववादाच्या आणीबाणीत पिंजली जात होती इथे
 कोट्यवधी आयुष्ये
 परमेश्वरी न्यायाचे भगभगत होते दिवे अंधार ओकीत
 मनामनात मेलेल्या तुरुंगाच्या नीतीत माती गेली होती मरून
 त्या क्रौंनिक तुरुंगावर कोसळलेल्या अस्त्राचे नाव आंबेडकर.
 गळ्यात गाढगे होते माणसाच्या थुंकायला
 कमरेला फांदी होती कायम
 पाऊलखुणा पुसायला माणसाच्या
 आणि कोणत्याच खुणा मागे उरु नयेत
 क्षाची घेतलेली ही अमानुष खबरदारी.
 विटाळ होत होता शब्दांचा, घ्वनिंचा
 आणि सावली बाटवीत होती ठेवणीतल्या बासनांना
 अशावेळी शिसे ओतलेल्या कानात पेरले त्याने अभयस्तंभ
 कापलेल्या जिभांसाठी झाला तो विद्रोही वणवा बाणीचा
 अन्यायाच्या उरावर तांडवला एक क्रांतीघोष
 'नोंच केला हीन किती नर'
 पशुंनी केला हीनतम मानव.
 आणि निरर्थक करीत पशुंची तत्त्वज्ञाने
 अंश आणि त्यांचे सांस्कृतिक बहाणे
 गोरगरिबांच्या महायुद्धाचे आणि त्यांच्या
 गारसेनापतीचे नाव झाले आंबेडकर
 हे नाव गुलामांच्या मुक्तीसोहळ्याचे
 शोषितांच्या स्वातंत्र्यपथाचे
 दुखानेच स्वयमेव दिलेल्या लढाईचे
 गमतेच्या संगराचे
 आणि शोषितांच्या झुंजीचे नाव आंबेडकर.

•
 तू चवदार तळे आणलेस ताळ्यावर
 त्यातील पाण्याला शिकवलीस तू माणुसकीची बाराखडी
 आणि सोडवलेस तू पाण्याला जातियतेच्या शापातून

आता चवदार तळ्याचे पाणी
गात आहे तुझ्या थोरवीची गाणी.
ते झाले आहे आता समतेच्या चलवळीत दाखल.
आणि लाटा लहरीच्या ओठी
तुझी विद्युत-वाणी...
तू बंधविमोचनाचा गौरव.
तू माझ्या वाणीतील विद्रोहाचे अनन्यसाधारण वैभव
दैवी नरकाच्या पहाडछात्या फोडीत
तू प्रस्थापित केलास तुझ्या पावलांमधील पोलादाचा
थरारवणारा दरारा.
हजारो वर्षीच्या नकाऱ्यस्त घूळमातीला
तू शिकवलास सर्जनशील नकार.
मनुस्मृतीच्या थड्यावर उभारलास तू नव्या मानवी भारताचा
विजयस्तंभ
तेव्हा विश्वनियंत्या परमेश्वराच्या आदेशांनी दिले स्वतःचे जीव
तुझ्या मशालीच्या झांझावातात
पेटू लागला वयस्कर वर्णसंस्थेचा अन्यायमहाल.
तेव्हाच झाला अनंताचा अंत
मनुस्मृतीचे मढे ठेवलेस चितेवर
तो दिवस पंचवीस डिसेंबर
महिन्याची अखेर.
रुढीच्या राक्षसी संतानाच्या
उलट्या काळजाच्या साम्राज्याची अखेर
तू जाळलीस घटना अंधयुगाची
तेव्हापासून आक्रंदन करीत अभद्रता जळतच आहे मनुस्मृतीची
पेटतेच आहे मनुस्मृती
दर पंचवीस डिसेंबरला.
प्रत्येकच दिवस आता पंचवीस डिसेंबर.
प्रत्येकच क्षण आता पंचवीस डिसेंबर.
हजारो वर्षे जंगलाच्या अधिक्षेपात शेवाळलेला
प्रश्नांचे पलिते घेऊन धावतो आहे आता जंगलाचा राजा
या मातीला मातृत्वाची प्रथमच पदवी देणारा

पेटून उठतो संस्कृतीच्या पायात चिणलेला आदिवासी
शून्यांच्या बेरजेने लाखो वर्षे घगधगणाच्या
आयुष्यवहन्या झुगारून
संस्कृतीच्या तोंडावर कोसळतो तेजाबाचा पाऊस होऊन.
तेव्हाही पेटते मनुस्मृती.
चौदा वर्षे केवळ
कुणा वेळ्या आईच्या हट्टाखातर
जातो वनात कुणी व्यवस्थेचा कैवारी
आणि त्यावर किराणा दुकानात विकत मिळणारा
कोणी स्वजनद्रोही लेखक लिहितो महाकथा
ज्याला महाकाव्य म्हणण्याची आहे भक्ति-उदार प्रथा.
आणि लाखो वर्षे वनात कुजलेल्या
आम्हावर,
आमच्या खांडववनातील हिरोशिमावर
दोन आसवे ढाळण्याइतकी माणुसकीही
सतेपुढे नागवे नाचणांच्या
कुणा प्रतिभेने ढाळली नाही.
ह्या प्रतिभांचे शील काय ?
याही प्रश्नाने पेटते मनुस्मृती आता दर क्षणाला.
येतो एखादा भटक्या
फाटक्या कपाळाचे दफन करून
गुलामीची ओङ्गी जावून येतो गुलामांचा जथा.
आणि या भगिनी-
-अंधारातील अश्रुवेली-
मारतात मोक्षाच्या मस्तकात धोंडी
भरतात आपल्या गुलामीचे उपादान विद्रोहाच्या करवतीखाली
तेव्हाही जळते निवासित मनुस्मृती
गावकुसाबाहेरची थड्गी येतात,
आपल्याच रक्तात बुडवलेल्या टेंध्यांनी बोलतात.
'कां असे? कां असे?'

च्या घणांनी
आता दरक्षणी मनुस्मृतीदहनाचा दिवस साजरा होतो.

ह महादाभक लोक सवत्रच परमात्मा पाहतात
 माणसात परमात्मा आहे हेच एक असत्य ते आजवर सांगत आहेत.
 तेच जाती पाळतात.
 तेच माणसांना जाळतात.
 कुणाला मानतात अस्पृश्य.
 कुणाला ठेवतात भटकत रानोमाळ^१
 हे महादांभिक लोक.
 काळ होतो आहे सावकाशीने शहाणा
 अनवाणी चळवळ घालीत आहे पायात बहाणा.
 शेकली जात आहेत मस्तके परिस्थितीच्या शोकनिव्यानी,
 उतरत आहे धिरे धिरे जुने जहर
 पण ह्या उठावांना परतवण्याचे प्रयत्न करतात
 परंपरेचे लाडके शिरजोर
 तरी भरून येणारे आभाळ नाही त्यांच्या हातात.
 भुकेल्या पोटी भडकलेले वादल कसे अडवतील ते तारेच्या
 कुंपणात ?
 कदाचित पुढे दारिद्र्यच मशाली होईल
 दैन्यच तलवारी होईल.

◆

कबूल की दमलेली आहे भरती
 कबूल की चढत नाही पूर.
 कबूल जाळ होत नाही आणि फक्तच निघतो धूर
 कबूल की हिंमत चालली आहे ओहोटून
 उत्साहाचे ताटवे झाले आहेत मलूल
 कबूल की इथे अनीतीलाच नीतीची पदवी मिळते
 आजही.
 कबूल की आजही अमानुष स्वार्थ करतो मनमानी.
 पैशाच्या तालावर नाचताहेत पौर्णिमा या देशातल्या.
 कबूल की झाला आहे सन्माननीय
 'पैसा सत्य माणूस मिथ्या' हा सर्वविनाशी सिद्धान्त.

तरी आमचा विवेकावर आहे विश्वास,
 सुद्धीवर आहे भरवसा माणसाच्या
 उद्याचे प्रश्न उचलून आणतील भूतकाळातून माणसाला
 उद्याची बिकटता नापास करील जुनी उत्तरे
 विश्वास आमचा स्थितीवर नाही
 गतीवर आहे विश्वास आमचा
 म्हणूनच आम्ही विद्रोहाला मानतो सोबती
 विद्रोहांशी सांगतो नाती
 तो असेल इथला, असेल तिथला
 ज्यांनी सांगितली नाती गतीशी
 आणि युद्ध मांडली स्थितीशी
 आम्ही जोडतोय त्यांना आमच्याशी
 कायम प्रामाणिकपणा घालतो आम्हाला मोह
 दिलदारीने आम्ही होतो नम
 इमानाचा करतो आम्ही सन्मान
 म्हणून आम्ही इथे असतो एकाकी, अल्पसंख्य
 तरी दंभाच्या पायावर टेकत नाही आम्ही मस्तके
 प्रतिगामित्वाला मानत नाही आम्ही मित्र
 वर्तमानातून भूतकाळाकडे निघालेल्या वाटांवर
 जुंपली नाहीत प्रवासाला आमची पावले आम्ही
 आम्ही खात नाही परंपरेचे गवत, कडबा
 आम्ही विषमतेचा जयजयकार
 करीत नाही
 आणि महती गात नाही जीवनातल्या आणि कलेतल्या कौरुप्याची

+

 आम्ही मानतो विष्टेला विष्टा
 दगडाला दगड, सडक्याला सडके, पशूला पशू
 देवाला दगड. आम्ही घाणीला सौंदर्य मानीत नाही.
 हे आग्रही विवेकशास्त्र तू दिलेस.

ह महाकपटा लोक,
स्वतःच्या बुडाखालचा अंधार दिसत नाही ह्यांना
स्वतःच्या डोळ्यातले मुसळ दिसत नाही ह्यांना
ह्यांनी तुझ्याशी केलेली बेइमानी सजवण्यासाठी हे नावे ठेवतात
माझ्या इमानाला.

ते पूज्य करतात आपली पापे
ते चालवतात दिमाखात आपली खोटी मापे
फाटले असते आतून त्यांचे अवसान
आणि लावतात ते मुजोरीचे तोरण आयुष्याला.
हे लोक, संबंध ठेवीत नाहीत माणसांशी
भूतकाळ्यातले शिळे खाण्याची सवय झालेली ह्यांना
सडलेय रे लिहर त्यांच्या माणुसकीचे
त्यांना वाटतो त्यांचा धर्म श्रेष्ठ माणुसकीपेक्षा.
माणूस बदलावा म्हणतात ते त्यांच्या धर्माखातर
पशू बदलावा म्हणतो आम्ही माणसाखातर
ते झटतात धर्म सिद्ध करायला
आम्ही म्हणतो माणूस सिद्ध करा
ह्यांनी महान मानले डबके.
डबके सोडले तर असुरक्षित होऊ असे त्यांना वाटते
म्हणून डबक्यांभोवती फेर धरला आहे त्यांनी जिदीने.
ते मागतात पुनरावृत्ती.

आम्ही आता जाणार नाही करवतीच्या बनात.
आम्ही होणार नाही सामील नरकाच्या उपासना-उत्सवात
हे स्वप्न तू दिलेस.
त्यांना जायचे नाही पुढे
आम्हाला जायचे नाही मागे
या पुढेमागेच्या मध्यात
आज उद्याचे कुरुक्षेत्र सज्ज होत आहे.
तरी आम्ही त्यांना घालतो आहोत गळ.
घालतो आहोत माणुसकीच्या शपथा.
बाहेर काढतो आहोत त्यांना भुताटकीतून
स्वर्ग-नरकाच्या, देव-दैववादाच्या.

आम्ही करतो आहोत त्यांच्यावर उपकार
हजारो वर्षांच्या शहाणपणाला त्यांच्या काळ-परवाचे आम्ही
दाखवितो आहोत योग्य मार्ग. माणुसकीच्या प्रगतीची बाट.
आणि त्यांना सहन होत नाही ही कारंजी
बळचणीचे पाणी आढऱ्याला जाईल म्हणून
ते आढेच नाकारीत आहेत घराला.
तू जोडलेस पीडितांच्या क्रांतीला निरिश्वर-अनात्माशी.
तू तोडलेस दुःखितांना दागिक्याच्या, दुःखांच्या दैवी
सामर्थ्यापासून.
दैववादाच्या दावणीतून तू अगतिक सामर्थ्याला सोडवलेस,
कर्मविपाकाच्या कुंभिपाकातून तू केलीस क्रांती मुक्त
हे तुझ्यामाझ्यातले आहे सर्वात अर्थवान नाते
माणच्या विद्रोही कळ्यांना आणि पुढच्या
विद्रोही कळ्यांना तू होतास जोडत.
तू पहात होतास विद्रोह झळाळताना
तपशिलाचे संदर्भ होते तुझ्यासाठी नगण्य
कारण तपशिलाला वाद समजून वाद लढवणारांना
तू ठरवलेस खुळे.
तू बुद्धवृक्षाच्या फुलातील घेतलास सुगंध.
आणि उभारलास तपशिलाचा नवा शीलवंत प्रपंच.
पुढे जाणारांची बदलत नसतात तत्त्वे, दिशा आणि छ्येये
बदलतात तपशिलांचे सांगाडे
पण तत्त्वाची धास्ती घेणाऱ्या तपशीलजिवींना हे
नाही समजणार !
कारण त्यांचा 'तू' असतोस तपिशलात
साधना-शास्त्रात.
म्हणून तुला ते काळाच्या कोंदणात बसतवतात.
हे असते त्यांच्या सोयीचे
पण तू म्हणजे नव्हे तपशील
तू आहेस वर्तमानातून भविष्याकडे झेपावणारा
प्रवास.
क्रांतीचा प्रकाशमार्ग

मी यासाठी क्रांतीच्या विद्यापीठाला देतो तुझे नाव
तू जळी स्थळी काष्ठी पाषाणी क्रांतीचिंतकांच्या.
तू सखा क्रांतीचा.

ऐकतो निरंतर तुझ्या शब्दातील क्रांतीघोष आणि
उड्हाणे भरतात रक्तातील निळी पाखरे माझ्या
मोजून येतो मी अंतराळाची लांबी रुदी आणि जाडी
आणि तरी कधीकधी
होतो मी वाळवंटातील झाडासारखा एकाकी
भोवतीच्या पोरकट उत्साहाने,
निष्फल अहंकाराने होतो मी घायाळ
पाहतो अकाली वृद्ध नेते पोरपणीच झालेले
खेळ खेळकर बाळांचा.

नेता आणि नर्तक यात फरक टाकता येणे
झाले आहे कठीण.

माणसे चालतात पैशांच्या पावलांनी
पैशाच्या ढिगाएवढीच उंची असते ज्याला त्याला
आणि कसला कसला आणला जातो आब
आणि माझ्या दुःखालाही आवरत नाही हसू.
इमान झाले आहे वजा.

शब्द आणि सूर यांच्यात झाली आहे फारकत
वृत्ती आणि नूर यात झाली आहे फारकत
बोलण्या-चालण्यात उरला नाही संबंध
शब्द झाले आहेत अनाथ. निर्वासित
शब्द लागले आहेत भिकेला
सभेत प्रभेत असतात शब्द
रात्री अंगाखाली असतात शब्द.

सत्तेच्या छावणीत ताणून दिली आहे
वाघा-सिंहानी.

खात आहेत मोत्याचा चारा मूल्यविन्मुख राजहंस.
आणि खुर्चीतून लोंबकळत आहेत सामाजिक अफाटात.
सत्ता बोलते नजरांचा लिलाव.
सत्ता बोलते घडा-डोक्यांचा लिलाव.

जो जो यशस्वी होतो खुचीशी नाते जोडण्यात
तो तो सहजच होतो आहे यशस्वी

मनुष्यतेशी नाते तोडण्यात.

एक तर पैसा नाचतोय डोळे मोडीत डोळ्यांपुढे
आणि पालवी नाचते फांद्यांचे आदर्श कवटाळून
पैशापुढे,

डोळे मोडीत लोकांच्या डोळ्यांपुढे.

ते समजतात -

‘पैसा सत्य, समाज मिथ्या’

‘वैभव सत्य, माणुसकी मिथ्या’

‘मिरासदारी सत्य, आंबेडकर मिथ्या.’

तरी क्रांतीमंता !,

तुझ्या जयंतीला हे काटेकोर हुकमी भाषणांची

कमी पढू देत नाहीत वेळोवेळी

बोलतात गेंड्यांच्या कातडीवर गांभीर्य पांघरून

आणतात तोळून निरपेक्षत्वाची नक्त्रे

तारकांची कुल-गोत्रे.

सहजच फसावे या बगळ्यांच्या नाटकांना

मासोळ्यांनी.

म्हणावे त्यांना उद्धारकर्ते

नेते.

असे सारे हुकमी अभिनेते

क्रांतीमंता कुपणांनीच खाले आहे रे शेत

जे मोहोरत होते तुझ्या घामाश्रमात.

हे सरडे रे !

हे नव्हेत नेते रे क्रांतीमंता.

ह्यांचा चालला आहे रे टोप्या बदलण्याचा खेळ.

गिशांसाठी.

बदलत आहेत रंग ह्यांची काळी काळिजे.

कुटणखाना रे ह्यांच्या संवेदना

चावे घेतात रे भावनांना ह्यांचे सर्पस्वभाव.

ह्याला बुडव, त्याला बुडव,

तुझे युगंधर नाव बुडव.
असा ह्यांनी दिस बुडवलाय रे लोकांच्या विश्वासाचा
लोकांना कळत नाही रे फरक चोर आणि साव यातला
लोकांना कळत नाही भल्याबुन्यातली तफावत
लोक जाणत नाहीत साप आणि फुलमाळा यातला भेद.
कावरल्या गाईने सुटावे खात काटे
तसे हे लोक भरत आहेत रे
काचाखिळ्यांनी,
लोखंडी गाजरांनी पोटे.
होते मस्तकाची आग.
काळीज येते काळोखून
केवळ जुन्या खेळाइची मजाबाकी आयुष्ये पाहून
काही राहतात नेतृत्वाच्या रांगेत उभे
डोळ्यात मोहरत असतात शयनमहालाची राजहंसी स्वप्ने
'रात्रंदिन यांना झोपेचा प्रसंग.
अंतर्बाहिंय घरी आणि दारी'
चालली आहे पूजा या पूज्यबुद्धी लोकांची
घरातच देवळातल्या देवळात
कॉट मच्छरदानीच्या.
हे कैसे लिडर? हे तो धादांत गडर
सारेही बेजार, ऐसे हे आजार.
क्रांतीमंता हे कॅन्सर नसते जडले
तर तुझ्यानंतर एखीही फार बरे झाले असते रे
तुझ्या लेकरांचे.
ह्यांनी स्वविष्टेने कुजवला रे प्रवास,
हे रे तुझे खरे मारेकरी.
स्वार्थपुत्र.
ह्यांची लघू रे माणुसकी
आणि गुरु 'अहं'कार.
ह्यांच्या न्हस्वत्वाची किती करावी रे कीव,
करावा किती दांभिकतेचा यांच्या तिरस्कार.
क्रांतीमंता....,

जळाव्यात या जळवा.

संपावेत हे प्लेगप्रवर्तक उंदीर

दूर व्हावेत कायमचे हे दुर्घर आजार.

वर्तमानावर फिरविलाच आहे ह्यांनी नांगर

पण भविष्य बुडवले जाऊ नये रे विषात

तुझ्या मुलांचे.

एकेक करून विकली रे तुझी राजवट ह्यांनी

सौजन्याला केले ह्यांनी वेवारस बेघर

आणि इमानदारीला निंदास्पद

हा खरेदीविक्री महासंघ रे

क्रांतीमंता !

तुझी माणुसकी आभाळाहून विराट.

तुझे हृदय सागराहून अफाट

आणि ह्या डबक्यांनी चालवलेला आहे रे तुझा संकोच.

तुला फसवताहेत रे हे जातीच्या चिखलात

हे दिवाळखोर रे क्रांतीमंता.

हे चोरावर मोर.

कृपणापर्यंतच रे ह्यांची धाव

तुला कक्षाहिनाला दिल्या ह्यांनी कक्षा

निवडणुकीसाठी जडवले तुला जातीच्या फ्रेममध्ये.

असे रे प्रेम ह्यांचे खुर्चीवर

ही झाली कहाणी तीन पानी पळसाची

पण आपोआपच झडून जाईल या कहाणीचा पर्णसंभार.

कलू बदलतो आहे.

दैन्य होत आहे कातील.

हाताशी येत आहे तलवारीचे पीक

हीताला हीऊ लागल्या आहेत वेणा.

उपेक्षितांचे विश्व कवळणाऱ्या तुझ्या बाहूपुढे

नी पाहतो आहे

अंतराळ, मस्तक ठेवून नम्र झालेले.

तुझ्या मृत्यूने गत्र अधिकच काळी कठोर झाली

आणि दिवस रखरखीत वाळवंटासारखा.

पाऊस पडतो आहे रक्ताचा
बारा झाला आहे विषाचा जमानतदार
माणूस जळत असल्याच्या वासाने हमाल केले आहे सर्व
संदर्भाना
आणि दिशा कापल्याचा आवाज
पुनःपुन्हा खात्री पटवून देतो कानांना
तुझी पावले माझ्या हृदयात येतात चाहुलीला सतत
सतत तू उगवतोस माझ्या अंतरिक्षात.
तुझ्या मृत्यूने एक उजेहाचा प्रवास कासावीस झाला.
आणि स्वप्न झाले अपांग एका बाजूने
तरीही तुझ्या मृत्यूची वार्ता ऐकून
असंख्य निष्प्राणता सजीव झाल्या
रक्त झाले आक्रमक
गुलाम जिवांनी केला गगनभेदी होण्याचा निधीर.
बांधलेल्या हातांनी आवळला
बेळ्यांच्या कारखान्याचा गळा.
तुझ्या शब्दांना क्रांतीची कांती आहे
तुझ्या आठवणीना प्रेरणांचा सुगंध आहे
तुझ्या इमानाला दीनांच्या कळवळ्याच्या पाकळ्या आहेत
तुझ्या तारस्वराला उद्याच्या स्वप्नांचे झरे लागतात
तुझ्या बुलंदतेपुढे खंडविखंडांची सुळी दिलेली भविष्ये
सूळ होतात रक्तपित्या कुळांसाठी.
पावलांपुढे नकार घेऊन आला पहाड की
तू येतोस उसवून-उधाणून रक्तात माझ्या
नजरेपुढे आले एखादे काळोखाचे जंगल
आणि हसले मला चुकवीत ! सुकवीत
की येतोस तू तुझ्या प्रजेच्या प्रकाशवाटेचे
संभ्रमशामक सामर्थ्य घेऊन
माझे बोट धरून तू समाजवून सांगतोस
स्वप्नाचे बीजगणित
सांगतोस काट्यांवर अंथरलेल्या भविष्याच्या
सलग संरक्षणाची विद्या

आणि ढोळ्यांना दिसत राहतोस
तू वादललेल्या पराक्रमासारखा

*

असे होते कधी कधी
गळ्यात घातल्या जातात जखमांच्या माळा
नजरभर भरभरून येते अवकळा
होतात सगळे पाऊस एकत्र
आणि विझवू पाहतात एकेकटा निखारा
फिरवली जातात स्त्यांची तोंडे
गुहांवर रोवले जातात रेशमी झेंडे
तसे पाऊल थांबवतो टेहळणी करीत थोडावेळ
पण प्रवास नाही थांबवत.
मी परवा करीत नाही डफकरांची
ते बदलवू शकत नाहीत इतिहासाचे निर्णय
ते बदलवू शकत नाहीत त्यांचे सूलावरील भवितव्य
त्यांच्याच जीवनातील लघुत्वाला चिहून
ते चिखल थुंकतात माझ्यावर
कांतीमंता ! मी आहे टोकाचा बाणेदार पण ते महणतात -
मी आहे अहंकारी
आणि माझ्या अहंकाराचाही गौरवाने बाळगातोय मी अहंकार !
पण नम्रता करते मला दीढीदुपटीने नम्र
आणि अहंकार भेटीला आला
तर अंतराळाएवढा फुलारतो अहंकार माझा
मी पाया पडत नाही पायाहीनांच्या
मी हात जोडत नाही पोकळीपुढे नि पोकळी संतापते.
मी आहे कवी
मी खेळवतो नजरेत नवी दुनिया
मी करतो भविष्याशी सतत संवाद
मी सामान्य माणसाच्या करतो स्वज्ञाची जुळवणी,
शोधतो त्याच्या पावलांपुढील अडथळे

तुझ्यानंतर येथील माग-दोपानी
 विकसित केला बुडाखालील अंधार सर्वभर
 त्यांनी केली तत्त्वज्ञाने स्वार्थाच्या कुबट अंधाराची
 मला चांगला माहीत आहे त्यांच्या अवकळेचा दिवस
 मला दिसते त्यांची उदास मेलेली संध्याकाळ.
 औँकटोबर चौदा
 एकोणीसशे एक्याएँशी
 तू गेल्यानंतरची पंचवीस वर्षे
 उन्हाळा ...
 तुझ्या आठवणी कवटाळून भिजलेले दुःख
 आज दीक्षाभूमीवर अफाट एकत्र
 तुझ्या भेटसुखासाठी लाटावून
 उन्हात... सावलीत....
 कुठे रुख्यासुक्या रोट्यांचे सुग्रास
 तुझ्या आठवणीच्या डिम्म्यात झालेले.
 चालते फिरते दुःख
 मुके मुके कंठात कुंठित दुःख
 कणाकणाला आरसा
 आणि पारदर्शक करून नितळ
 तुला पाहणारे
 बान्यातील सदेह शब्द त्यांच्याशी बोलत
 आणि आकृतीच्या रेषा तुझ्या मिटत उमलत
 प्रत्येकाच्या नजरेत उनसावल्यांची नक्षत्रे
 प्रत्येकाजवळ,
 प्रत्येकापासून दूर स्वतंत्र स्वतंत्र तू
 त्यांचे अस्तित्व दीक्षाभूमीवर चांदणे...
 आणि माझ्या ढोक्यांत पंचवीस पावसाळे हाहाकार

◆

उदृथस्त जाणिवेने पेटवून दिलेला
 बोलीचा देठ

समग्र दीक्षाभूमी स्फुंदून स्फुंदून
 रडणारा हलकल्लोळ
 आक्रंदणारे धाय मोकलून
 अनाथालय
 क्षणातच ओघवून पौर्णिमा तमोत्सव.
 वेवारस. दीक्षाभूमी !
 एक अथांग शोकभूमी तुझ्याखातर
 एक विराट जाझा
 आणि माझे हृदय
 रक्त चिंध्या अवकाशभर
 एक महाहंबरडा ओथंबून अंतराळ
 आणि आसवांनी कोरलेले नाव अवकाशभर तुझे
 सूर्याबिदली ....

मी कुठल्याही क्षणी बांध उदृध्वस्त होऊन
 झालो असतो हंबरडा. हाहाकार
 पण मी वावरलो छातीतून सरकणारी वादले वर
 दहवीत काळजाखाली
 कंठापर्यंत थडकलेली कुंठा,
 उकंठा परतवीत ...
 मा सागरातून चालताना उरावरील
 पहाड जराही केला नाही दूर
 भिरभिरत अतीव कोवळ्या व्याकूळ काळजाने
 चिंध्या आक्रंदून कधीही असते झाले काळीज
 ती पंख पिसाऱ्यन डवरलेला मेघमल्हार शिरावर
 चिवचिवणारी पाखरे
 माहो शब्द तुझ्या अंगाखांद्यावर
 भूकमळी नजर माझी पोरकी
 ताणे टिपीत आठवणीवर तुझ्या
 आणि मी स्वतःला कोंदून घेतले खिन एकान्तात

भरतीचे सुंदर अलंकार झालेल्या
 सागरसमारंभात
 तू सागर आणि हे अफाट अफाट उसळते लाटावास्तव
 तुझ्याखातर.
 तुझ्याखातर ही सर्वेभिन्न स्वतंत्र पौर्णिमा...
 सागर अफाट तुझ्या अफाट पोरांचा
 आणि आपादमस्तक पावसाळ्यांची गर्दी मी.
 आज तू केवळच महासूर्य त्यांच्या घराघरात
 आणि विश्वात सर्वात मोठ्या कुटुंबाचा पिता तू
 इथे मरतात सगळेच
 पण मरणच सर्वस्वी मरून गेले आहे ज्याचे
 असा तू एक अखंड वृद्धिशालीनी जिवंतता.
 बाईशी लग्न केल्याचा परिणाम
 किंवा दोन शारीरांनी क्षणभर केलेल्या
 रक्तगोष्टींची फलश्रुती
 म्हणून अज्ञावर्धीना बापपण
 त्याशिवाय काही न करताही
 फ्रॅक्ट पदबीसारखे
 मिळते.
 दोन बल्ल्यांवर टांगलेल्या या बापपणासाठी
 तू असतेस घरले आयुष्य वेठीला
 तर नवराबायकोच्या जोडप्यांनी एकाच वेळी
 माझ्या-काक्यांनी एकाच वेळी, चुलत्या-पुतण्यांनी एकाचवेळी
 त्यांच्या मायबापांनी एकाच वेळी
 त्यांच्या मुलामुलींनी, आजोबा-आजींनी एकाच वेळी
 सगळ्या सगळ्यांनी एकाचवेळी
 तुला बाप म्हटले नसते

हे तुझे जगावेगळे बापपण दारुला कळणार नाही
 लुटाकला कळणार नाही

दैन्याच्या अज्ञानभांडवलावर
 आपल्या नेतृत्वाचे अखंड पीक घेणाऱ्या
 एरब्हीच्या नापिकांना कळणार नाही
 आयुष्याचा घाऊक व्यापार करणाऱ्या
 कुणा नाम्या-गोम्याला कळणार नाही.
 तू फुललास डौलदार ज्वालांनी तुझ्यासारखा
 दिमाखदार अहंकारी बणव्यासारखा
 आणि भोवतीच्या दैन्यदुःखांचे आक्रंदन कवटाळून
 कधी रडलासही तू हळव्या आईसारखा...

♦

दीक्षाभूमी :

आणि माझ्या डोळ्यात पंचवीस पावसाळे हाहाकार
 छातीत गळ्यात अवघळून पहाड जगभरचे
 प्रत्येकच क्षण उधाण गर्दी तुझ्याखातर
 तुझ्या नावाला फुटलेले लक्ष लक्ष हात
 आणि हे लाटांचे अंतराळ तुझ्या हातात
 असंख्यता आणि अफाटता
 उत्कंठा आणि उत्कटता
 आणि पुराव्यासहित
 तू केलेला जगातील सकल
 परमात्म्यांचा पराभव हा.

♦

पंचवीस वर्षांपूर्वी अध्यात्माची कवर बांधून
 ठेवलास बुद्धाचा पहारा वर
 तुला झाले ते शक्य.
 तुझ्या प्रतिभेदी वाट पहात अनंत प्रेतांची शतके.
 तू होतास शेवटच्या चिखलाचा आवाज

शेवटच्या झोपडीचा स्वप्नाशय.
 तशी घग तुझ्या काळजाला
 आणि शेवटच्या सांगाढ्याच्या हाडांनी
 तुझ्या उजेडात सावली शोधलेली.
 तुझ्या हृदयाचे एरियल ताणलेले
 समग्र बहिष्कृत भारताच्या सीमांवर.
 नरकात करपलेल्या अंकुरांना तू युद्धलिपी पढवलीस
 आणि स्वप्नात बांधून एक युद्धसंहिता
 तू शिकविलास दुःखनिषेध दुःखांना साक्षात
 दुःखझरे शोधणाऱ्या नजरांचे वाटप तुझ्या शब्दात
 दिलीस मुठी आवळणारी मनगटे हातांना
 निधडी मस्तके घडांना
 आणि सटीप शक्तीसाहित्य पीडांना
 तुझ्या हुंकाराने आयुष्ये संवेदना झाली
 झाली एकेका हाकेने दन्याखोरी युद्धसञ्ज
 आणि तुझी भाषणे ज्वालांची निशाणे...

◆

त्याही वेळी तू पहात होतास
 की सुट्ठो किती मुक्काम
 दिसत माणसे कपडे बदलताना, टोप्या बदलताना
 पण माणूस बदलतो आहे काय हे तू पहात होतास
 ... हा रुसलेल्या जातीमध्ये फसलेला मुलूख
 किडे वळवळत छान दस्तूरखुदच्या नरकात
 शतके बदलली, दृश्ये बदलली नाहीत
 मिळून अखंड शतकता एकच.
 दिवस गेले दिवस आले
 मिळून अखंड रात्रता एकच.
 तू पहात होतास जातिलीलामृत
 आणि तपशिलाचा खुळा अतर्कर्य पसारा.

मरणाहून पल्याडची प्यारी ओङ्गी
तू पहात होतास उत्तरांनीच निर्माण केलेले जीवघेणे प्रश्न
उत्तरेच झालेली अवघड प्रश्न
एका बाजूने प्रश्नांना नाही उत्तरे
मिळून प्रश्न वेवारस
दुसऱ्या बाजूने शतकांनी काढलेली उत्तरे
स्वतंत्रपणे वास्तवाच्या उरावर बसलेली.
तू पहात होतास एका अशक्यातून
दुसरे अशक्य कसे शक्य होते ते...

क्रांतीमता....! अजूनही आसवांचे संमेलन भरत नाही
डोळ्यांची कुळे विस्मरून
जंगले येत नाहीत उफाळून हातांची
मुठीतील जन्मकथा दफन करून.

... तेव्हाही प्रश्न उरांच्या थडग्यावर होता पहारेकरी
आजही प्रश्न बदलत नाही चाल
दल बदलतात माणसे
दलदल निर्माण करतात माणसे
आणि माणसे बदलत नाहीत
मिळून कायम अखंड कुरूपता
अद्भुत आहे ही कुरूपतेची भक्ती
तिची स्तोत्रसंपत्ती
प्रदीर्घ तिची भक्तियात्रता

तू गेल्यावरची ही पंचवीस वर्षे
उन्हाळा
दीक्षाभूमीवर अफाट लाटावून
आणि माझ्या डोळ्यात पंचवीस पावसाळे हाहाकार हाहाकार....

म्हणती ज्यांना ईश्वर ते, तू
त्यांच्याहूनही लाख महान
बेरीज सगळ्या देवबळाची
तुजहून त्यांच्या खचित लहान....

हजार वर्षाआधी जर तू
कुळी तयांच्या होऊन जाता
त्यांचा तू तर सर्वश्रेष्ठही
देव लाडका होऊन जाता...

आज परंतु तव नावाने
उमलत नाही प्रेम तयांचे
विरोध म्हणूनी नावाला तव
गरळ ओकती शतशतकांचे.

तूच दिवाळे जाहीर केले
त्यांच्या कपटी मनुष्यतेचे
त्यांच्या थापांना तू युद्धा
शासन दिघले देहान्ताचे.

देवांना तू हसला त्यांच्या
आणिक बसला छाताडावर
आणिक त्यांच्या इतिहासाचा
मेल्याहूनही झाला बेनूर....

क्रांतीयुगाचे नाव सार्थ तू
कळा तुझ्या तर जीवनदायी
ज्वालामुखीचा लाळा उधळीत
कुळ गळा तव तांडव होई

कल्पांताचा शिल्पकार तू
कल्पारंभही तूच क्रांतीचा
खवळून उठला प्रेतांमधला
स्मशानबाडा मृत स्वप्नांचा

पेटून उठला समुद्र, लाटा-
अस्मानाला मागत जाव
झेलीत मरणे कधी माथी अन्
जाळून टाकीत कधी तेजाव...

माय पोरक्या दुःखांची तू
स्वप्नहिनांचे स्वप्न-शेत तू
नरकाच्या क्लूर समुद्रावरी
तू पीडितांचा मुकितसेतू

महापुराच्या प्रेतावरला
ठोकरला तू खेळ जयांचा
त्या सांच्यांच्या पोटामध्ये
नाव तुझे गा सुया नि काचा...

वनविषाचे नवे नव्हे, हे-
गतकपटाचे कुटिल नाव
हे तर जंगल जनावरांचे
मनुष्यतेचे नव्हेच गाव

*

काळोखाच्या दाढेमध्ये
माझे मढे पेटताना
आग भरली दुःखात
दिली मने गुलामाना...

तुझ्यामुळे पोहताहे
आता प्रवाहाविरोधी
मला चंदिती पर्वत
घाबरते गंगानदी

तुझ्या यातनांचे झाड
थोर अंतराळाहून
वादळांनी नम्र व्हावे
असे तू महातुफान ...

तुझा मृत्यू साहताना
थिटा पडला गा जन्म
काळ्या रक्तपावसात
नभ कोसळले खिन्न...

व्रणाभोवताल झिम्मा
झाली तुझी आठवण
सुन्न ओसाड डोळ्यात
दाटे काहूर भयाण...

तुझा विनोह पिझनी
झालो दुःखावरी स्वार
दुबळ्यांच्या चितांवरी...
आम्ही पाऊस-प्रहार...

आम्ही यातला गा हात
संस्कृतीच्या काळजाला
हिरोशिमा इथला हा
तुझ्यामुळे क्रांतीशाला...

क्रांती मिरविल माथी
तुझ्या नावाचा मुकुट
तुझी बखर होईल
प्रकाशाची वाट वाट...

*

नाचत आहेत संकटे
छदमी हसू हसत आहेत अडचणी
आमच्या पराभवाने खुलतो आहे
भगव्या आभाळाचा गळा
भरतीची तयारी करीत आहेत पुराण-लाटा.
अडवल्या-तुडवल्या जात आहेत
पुढे जाणाऱ्या वाटा
दीपस्तंभ झाले आहेत इकडे अंधारस्तंभ
मार्गदर्शकांनी सुरु केला आहे
मार्गाचा जुगार
सत्य झाले आहे द्वेषाचा विषय.
इमानदारी झाली आहे दाखविण्याचे दात
शिरजोर झाले आहेत मद
मद सत्तेचा
मद पैशांचा
मद जातीचा
मद पक्षांचा
मद महान्धतेचा.
सगळेच मद झाले आहेत बेबंद
रस्ते अडवीत आहे खुनशीपणा
सुरु आहे भीषण अंधारनाट्य.
फुलातो आहे क्रीर्यकुंज.
अभिनयाशविय दुबळ्यांच्या वाट्याला

येत नाही दुसरे काही
तरी दुःखे आहेत बेटनिष्ठ
एकाकी.

हा आहे अग्निपरीक्षेचा काळ
दुःखदैन्याला आहेत ही आव्हाने.
यातनांचे पाट जागजागी अडवले जाताहेत
सांप्रदायिक धरणे वांधून.

उपेक्षितांच्या प्रामाणिकपणापुढे
त्यांच्या माणुसकीच्या प्रवासापुढे
गर्दी करून उभे आहेत हे प्रश्नांचे पर्वत.
खेरे आहे की नजर जाते कधी कधी गांगरून
खेरे आहे की मोडून पडते कधी मनगट
तरी हात ठेवत नाही आम्ही मालबून.

उपेक्षाच होईल अनावर
अभावच बदलत जाईल स्वभाव
दुःखांमध्ये होत आहे सुरु दळणवळण
दुःखांचे रक्त निघत आहे उजळून
आसवांची जुळत आहे सोयरीक आसवांशी
घामाच्या फुलांची झाडे
सरकत आहेत एकमेकांजवळ
दुःखे ओलांडत आहेत संदर्भ
यातना तुडवीत आहेत बेटांमधील अंतरे
माणुसकीची भूक होत आहे संघटक.
हळूहळू माणूस घेतो आहे निरोप कण्यांचा.
धरणांचा.

किनाच्यांचा.
माणूस भेटतो आहे माणसाला.
प्रामाणिकपणे सोडीत आहेत जे मुककाम
ते आहेत माझ्या स्वज्ञांचे जीवलग
त्यांची तळमळ माझी तळमळ
गडद होत आहे एका समुद्रसपाटीवर
तुझे माझे नाते असे नवनव्या दिशा होते,

प्रामाणिकपणाचे पाट जोहून घेत
 भविष्याच्या आणि आमच्यामध्ये बसला आहे
 भूतकाळ केवळ
 पण भूक असो पोटाची
 असो मनाची
 भुकेची शक्तीच उद्धवस्त करील
 ही भूतभिंत...

मी आहे आशावादी
 माणसावर आहे माझा भरवसा
 म्हणून ठेवीत नाही मी निराशोच्या पायावर मरतब
 आणि या रोपांना पाणी घालतो आहे सतत
 तो तुझाच युगप्रवर्तक हात आहे.
 मी गात आहे
 तुझे गीत.
 दुःखितांचे गीत
 माझे गीत.
 मिळून गात आहे परिवर्तनाचे गर्वगीत
 मनुष्यतेचे विश्वासगीत
 अजून मी गात आहे.
 आणि या रोपांना पाणी घालतो आहे सतत
 तो तुझा विद्रोही हात आहे
 तो तुझाच आईचा हात आहे.
 तुझाच आईचा हात आहे !

१००६ : क्रांतीनायका !
 तु पेरलेली धम्मक्रांती आता पन्नास वर्षांची झाली.

तिचा सुवर्ण महोत्सव धम्मक्रांतीची लेक्ने
साजरा करीत आहेत.

तिचा सुवर्णमहोत्सव धम्मसूर्याचे किरण
साजरा करीत आहेत.

आणि क्रांतीनायका !

तुझ्या महापरिनिवाणालाही पन्नास वर्षे झाली आहेत.

या पन्नास वषीमधला

एकही क्षण तुझ्या आठवणीशिवाय

सरकला नाही आमच्या आयुष्यांमधून

आम्ही कधी तुला तुझ्या ग्रंथात पाहिले.

तुझे बोलणे तुझ्या साहित्यातून ऐकत राहिले आम्ही

फार एकाकी वाटले आम्हाला

तेव्हा तुझ्याच ग्रंथांमधील आगीच्या कुशीत शिरलो आम्ही

फार अस्वस्थ झालो तेव्हा

तुझ्याच शब्दांमधील चांदणे

जळत्या मनावर पांघरले आम्ही.

कधी डोळ्यात दाटून आलेल्या आसवांमधून

तुला पाहिले आम्ही

कधी डोळ्यात अंगार धगधगला तेव्हा

त्या अंगारातूनही तुलाच पाहिले आम्ही.

आम्ही फुललो तेव्हाही

तुझ्या नजरेतील कृतार्थतेने डबडबलो आम्ही

आम्ही करपलो तेव्हाही

तुझ्याच ओलाव्याला हाका मारल्या आम्ही.

आमची पडऱ्याड झाली तेव्हाही

तुझ्याच युगंधर हातांनी

आमची पुनर्बाधणी करून घेतली आम्ही.

आम्ही हादरलेल्या जमीनीने बावरलो

आणि तुझ्याच नजरेतील दिलाशाने सावरलो.

आमच्या ढगांमधले पाणी

भरकरू नये महणून

आमच्या मनांचे पाट विस्तारून घेतले आम्ही.

आम्ही तुझी लेकरे म्हणून
आमच्या प्राणांची आभाळे
आणखी मोठी करून घेतली आम्ही.
भीती घेऊन फिरणाऱ्या भोवतीच्या अंधारात
वायासारखे जगलो आम्ही.
मागल्या पन्नास वर्षामध्ये
खूपदा विस्तवातून चाललो आम्ही.
खूपदा रस्त्यांनी आमच्याकडे पाठ फिरवली.
खूपदा हवेने आमच्यावर बहिष्कार पुकारला
आणि याही तुफानात विझलो नाही आम्ही.

◆
क्रांतीनायका...!

या पन्नास वर्षानी आम्हाला नवे प्रशिक्षण दिले.
खूप शिकलो आम्ही.
आम्हाला सर्व रंगांच्या चांगल्या ओळखी झाल्या
भगव्या रंगाचा परिचय झाला.
हिरव्या रंगाचेही मन आम्ही समजावून घेतले.
आम्ही पिवळ्या रंगासोबतही चर्चा केली.
पांढऱ्या रंगानेही आमच्याजवळ मन उघडे केले.
निळ्या रंगाने आम्हाला आकाशाशी
आणि समुद्रांशी असलेल्या आमच्या नात्याचे
विवरण दिले.
आणि या पन्नास वर्षामध्ये .
काळज्या रंगाचे आम्ही कितीतरी क्रूर खेळही पाहिले.
जगजसे या रंगाने आम्हाला छळले
तगतसे त्याचे भगवेपणही आम्हाला कळले.
आणि आम्हाला हेही कळले
की काळज्या रंगाचे अंतरंग भगवे असते
आणि भगव्या रंगाचे शरीर काळज्या रंगाचे असते
आम्ही असे खूप शिकलो.

वाट नसेल तिथे वाट तयार करायला शिकलो.
रहणे टाळायला,
रडत बसणे फेकायला आणि
डोळ्यातला अंगार उधळायला शिकलो.
सळाळत्या विजांशी हस्तांदोलन करायला आणि
कडाडत्या ढगांशी चर्चा करायला शिकलो.
आम्ही समुद्रांची खोली मापायला
आणि उरातले बुद्धाचे चांदणे जपायला शिकलो.
आम्ही मान ताठ करायला शिकलो.
ओठातून सूर्याची आग वाटायला,
संस्कृतीवर फुल्या मारायला,
लाचारीचे मढे पेटवायला आणि
अन्यायाची आग जाळायला शिकलो
क्रांतीनायका....!
आमच्या गळ्यात मडके बांधणारे हात
निर्माण करणारा कारखाना आम्ही उभा पेटवला
आमच्या कमरेला फांदी बांधणारे हात तोडून
आम्ही त्यांचा हिमालयाएवढा ढीग रचला.
आम्ही दुबळेपणा गाडायला,
उरावरचे पहाड लाथेने उडवायला
मगरुीची कवर बांधायला,
तुकडे तुकडे देश आणि चिंध्या चिंध्या माणूस
सांधायला शिकलो.
आम्ही स्वतःच्या पायांवर उभे राहिलो !
आमचे पाय आगीतून धावायला लागले
आम्ही विषमतेचे उगम शोधायला शिकलो.
आम्ही कोणत्याही घटनेच्या कारणांचा
मुळाशी जाऊन शोध घ्यायला शिकलो
आम्ही आंधळेपणा विसर्जित करायला शिकलो
सांगकाम्या मनांना दिली आम्ही हिमतीने सोडचिठ्ठी.
आम्ही अंधशळांची चिरगुटे जाळायला
आणि प्रतीत्यसुत्पादाच्या शाळेत जायला लागलो.

आम्ही तर्क झालो.
डोळच्यांचा उपयोग आम्ही सत्य पाहण्यासाठी,
आणि जीवनातील मलिनतेवर आग ओतण्यासाठी
करायला शिकलो.

p

क्रांतीनायका...!

आमच्या हातात पूर्वी काहीच नव्हते
या पन्नास वर्षात आमच्या हातात विद्रोहाचे फलक आले.
तू पढवलेल्या सौंदर्यनि आम्हाला नकार शिकविला
आणि नकाराच्या शस्त्राने आम्ही सौंदर्याचे विरोध कापले.
आम्ही विध्वंसक नव्हतो
आम्ही होतो सौंदर्याचे निमति.
चित्राच्या सौंदर्याला इजा करणारे रंग
आम्हाला जाळावे लागले.
शिल्पावरील दगड तासून फेकावा लागला.
आम्ही खूप शिकलो
आम्ही काय शिकायचे नाही ते शिकलो.
काय काय शिकायला हवे ते शिकलो.
आम्ही दूधातील पाणी निवडायला
आणि मधातील जहर अधोरेखित करायला शिकलो.

*

क्रांतीनायका...!

आम्ही उजेड ओळखायला
आणि उजेढात लपलेला अंधार ओळखायला लागलो.
पूर्वी आमच्याजवळ आम्ही नव्हतो
फक्त मरण भोगण्याची सवय असलेले मन होते.
गळा बांधलेली संवेदनशीलता
आणि मनूच्या मध्यवर्ती तुरुंगात

बदायान काल्पा नल्लपा जिमा हात्या.

आमच्या नावाने इथे कुठे अवकाश नव्हते.

आमच्यासाठी त्या अवकाशात कुठे सूर्य नव्हता.

आमच्या तहानेसाठी इथे पाणी नव्हते.

आम्ही होतो जखमा

आणि आयुष्यभर वाहत होतो

आणि आम्ही शिकलो विद्रोहाच्या विद्यापीठात

आम्ही भरती झालो क्रांतीच्या सैनिकी शाळेत

आम्ही एक घाव दोन तुकडे करायला शिकलो.

आम्ही मूर्खपणा ओळखायला

आणि बदमाशीपणाचे विश्लेषण करायला शिकलो.

आम्ही तुझे बोट घरायला शिकलो

त्या बोटाच्या दिशेने जिंदगीचा प्रवाह बळवायला शिकलो.

क्रांतीनायका...!

तुझ्या ऊर्जेने केले आम्हाला ताठ

केले बेफाट

आणि आम्ही या अफाटाचा आविष्कार केला.

आम्ही हजारो वर्षांचे मनावरचे ओरखडे

तुझ्या निष्ठेच्या सहाणेने घासून नष्ट केले.

आम्ही आमच्या माणुसकीच्या मार्गात येणारे अवरोध लाथेने उडवले.

हजारो वर्षांच्या परंपरांना

आम्ही वाकवले तुझ्या हातांनी

तुझे हात हातात घेऊन आम्ही

समाजाची अवघड भूमिती बदलली

आमच्या अनंत पिढ्यांनी तुडवले वाळवंट.

या दावेदार वाळवंटाचे आम्ही आता

माणुसकीचे पीक घेण्यासाठी वावर केले.

तू आम्हाला चेतवलेस आणि

हे नवल आम्ही घडवले.

या आमच्या अपूर्व नव्या युगाचा

तूच शिल्पकार आहेस महाक्रांतीनायका !

◆

महाक्रांतीनायका...!

आमची व्यक्तित्वशून्यता झाली व्यक्तित्वाचा अनोखा पुरावा
आम्ही झालो जहाल.

आम्हाला जोडलेस तू बुद्धिवादाशी घगधगत्या

आम्हाला जोडलेस तू नास्तिक्याशी घारदार

आम्हाला जोडलेस तू जडवादाशी भांडखोर

तू जोडलेस आम्हाला इहवादाच्या गतीशी.

तू जोडलेस आम्हाला सतत धावणाऱ्या वाच्याशी

न झोपणाऱ्या ताच्यांशी

विश्रांतीसाठी न थांबणाऱ्या सतत वाहणाऱ्या प्रवाहांशी

तू जोडलेस आम्हाला श्वासांशी

तू आमच्या देहांचा प्राण झालास

तू आमच्या रवतातील लयदार स्पंदने झालास.

तू आमच्या मेंदूचे नियंत्रकतत्त्व झालास

तू आमच्या वाटेला बोलावणारी झागमगती दिशा झालास.

हे आमच्या महाक्रांतीच्या महानायका

तू आमचा इतिहास झालास,

तू वर्तमान झालास आमचा

आणि भविष्यही तूच झालास

आम्ही गावांनी आणि परंपरांनी नाकारलेले

आणि तू आमच्या इतिहासाचा ज्वलंत प्रारंभ झालास.

•

हे क्रांतीच्या महानायका...!

तू स्वर, तू स्वरांचे अक्षर

तू अक्षरांचा शब्द

तू शब्दांचे वाक्य

आणि वाक्यांमधून खेळणारा

आमच्या उजेडाचा जाहीरनामा तू.

तू आमचे क्षितिज पहिलेवहिले.

तू आमच्या क्षितिजातील उजेडाची मैफल पहिलीवहिली.

तू कलाकृती आमच्या क्रातीची
तू क्रांतीकृती आमच्या कलेची

हे महाक्रांतीच्या नायका...!

अंतराळातला सूर्य होतो आहे सौम्य
आग चालली आहे त्याची शमत
आणि तू अधिकच प्रखर होत चालला आहेस
दरदिवशी मजले वाढत आहेत तुझ्या महत्तेचे
तू अधिकच विराट होतो आहेस क्षणाक्षणाला
तू १९५६ साली फुलवलास अग्निपिसारा
फुलविलीस निखाऱ्यांची फुले
दीक्षाभूमीच्या तनामनात
तू फुलवलेस प्रसंगी अग्नीसारखे वागणारे चांदणे
दीक्षाभूमीच्या कुशीचा हा आविष्कार
नवा होता.
या नवलाच्या मोहोराने
स्वतःचे नाव ठेवले दीक्षाभूमी.
आणि दीक्षाभूमीवर फुललेले
हे क्रांतीचे तारांगण नवीन होते.
१९५६ साली देशातील हवेने धारण केला निळा रंग
आकाशाला गर्व वाटला आपल्या निळ्या रूपाचा
सागरांनी गौरवाने चुंबून घेतले आपले निळेपण.
आणि क्रांतीच्या महानायका...!
आता सूर्यही निळा होत चालला आहे.
युगाच्या क्षितिजातून उगवणाऱ्या पिढ्यांच्या
भावना कवटाळीत आहेत निळ्या रंगाला
विचारप्रक्रिया आनंदाने होत आहे निळी.

हे क्रांतीच्या महानायका...!

आम्ही नाग,

आम्हाला तू पाजलीस आग

आणि तू होतास अंधारांच्या जंगलात उगवलेला

सूर्याचा सूर्य

तू अवकाशाच्या पोटात हात घालून

उजेडाचे झरे मोकळे केलेस.

तू फिरवलेस काळाला

माणसांच्या वस्तीकडे.

तू बांधलेस काळाला आणि अवकाशाला

माणुसकीच्या अतूट आणि अखंड दोरीने

आणि या संश्लेषणापोटी जन्मली आमची मातृभूमी.

आमची मातृभूमी,

माणुसकीची मातृभूमी

करुणेची आणि प्रज्ञेची माहेरभूमी.

पण क्रांतीच्या महानायका

आम्ही भाग पाडले आहे आता जीवनाला

त्याचा गाठीचा स्वभाव बदलायला

आणि भाग पाडत आहोत त्याला

कोणालाही वेठीला धरणारी त्याची अन्यायी 'स्मृती' बदलायला.

आता माती बदलते आहे काळीज

रस्ते बदलत आहेत आपली शीषवे

मोहळे बदलत आहे आपली नावे.

सूर्य बदलून घेत आहे आपले नाव.

त्यानेही जाहीर केले आहे

आपले नवे अन्वर्थक नाव आता.

हे त्याचे नवे नाव आहे आंबेडकर!

विचार करणारी डोकी बदलत आहेत आता डोक्याखालील धडे

विचारस आहेत पिढ्या आता त्यांना

आंबेडकर या शब्दाचा अर्थ

आणि सर्वच माणसे आणि शब्दकोश आता सांगत आहेत

आंबेडकर महणजे क्रांती!

आंबेडकर म्हणजे परिवतन!
आंबेडकर म्हणजे बुद्धिवादाचे आणि समतेचे
प्रजेचे आणि करुणेचे
माणसकीचे आणि जडवादाचे अपूर्व स्वयंवर.
सांगताहेत शब्दकोशा आता
आंबेडकर या शब्दाचा अर्थ.

आंबेडकर हे नव्हे आडनाव केवळच एखाद्या आगीचे
आंबेडकर हे वर्णन नव्हे केवळच ज्वालामुखीचे
आंबेडकर म्हणजे जिद.
आंबेडकर म्हणजे निर्धार
आंबेडकर म्हणजे युद्ध, महायुद्ध
आंबेडकर म्हणजे बुद्ध, महाबुद्ध !
आंबेडकर या शब्दाला येत आहेत आता अर्थाची नवनवी फुले

◆

हे क्रांतीच्या महानायका...!
एखाद्या शब्दाचे असे अर्थउन्नयन
जगात अनोखे आहे.
आणि मी पाहतो तुझ्या प्रेमाचा परीघ.
पाहतो तुझ्या प्रेमाचे क्षेत्रफळ
आणि माझ्या डोळ्यांचे हात नाहीत पोचत
त्या असीमतेपर्यंत.
अथांग आहे तुझी प्रेमार्तता.
अथांग आहे तुझ्या प्रेमाची महाशक्ती.
तुझे प्रेम भिंती तोडत, मर्यादा उदध्वस्त करीत
पसरले माणसांना पोटाशी घेणाऱ्या मानुत्वासारखे
तू तोडलीस दुष्ट बंधने!
तू दिसेल तो बांध तोडला.
तू जाळल्या चौकटी.
तुला हवे होते कोणत्याच आकाशात न मावणारे
माणसाचे मन.

कोणत्याही अडसराला न अडणारी माणुसकी !
जिला किनारे असतात तिला म्हणता येत नाही माणुसकी
जिला असतात सीमा तिला म्हणता येत नाही करुणा.
जी अंधश्रद्धेच्या आश्रयाला जाते
तिला म्हणता येत नाही प्रज्ञा.

♦

हे क्रांतीच्या महानायका !
तू अशी असीम प्रज्ञा होतास,
तू अशी किनारे नसलेली माणुसकी होतास.
तू सकल चौकटी तोटून पसरणारी माणुसकी होता
तू होतास माणुसकीचे महामन.
तुझ्या कुशीत जळली-तापली नक्षत्रेही शिरली
आणि कृतार्थ झाली
तुझ्या कुशीत शिरला तडफडणारा काल
आणि कृतार्थ झाला.
तुझ्या कुशीत शिरले एक अनाथ जळणारे अवकाश
आणि मायेची उब घेऊन कृतार्थ झाले.

♦

हे क्रांतीनायका,
इतिहास पाहतो आहे सत्याचे ढोळे उघडून
आणि आम्ही उगवतो आहोत पानापानावर
आता अधिनायक म्हणून.
हे अथांगा, ही ऊर्जा तू भरलीस आमच्या मेंदूत.

♦

हे क्रांतीनायका ...!
आम्ही उड्हाणे घेतली जळत्या अवकाशातून

आणे अवकाशालाही थकक केले आम्ही
त्यालाही नवी पालन्वी आणली आम्ही.
आम्ही सर्जनशील केले त्याला.
आणि आम्ही काळाच्या विरुद्ध दिशेने
झेपावलो.
काळ धावत होता मागे. भूतकाळाच्या मागानि.
आम्ही उद्घवस्त केली काळाची दुष्ट योजना
आम्ही काळाला शिकविले ऊर्जेचे समाजशास्त्र.

हे क्रांतीनायका...!
अखंखी पन्नास वर्षे
आम्ही नकारांच्या आगीतून धावत आहोत.
नकारांशी भांडत आहोत आम्ही.
आम्ही आहोत वारसदार
नकारांचा पराभव करीत धावणारांचे.
आम्ही या पन्नास वर्षात घडपडलो.
कधी पडलो आणि उठलोही.
कधी मंदावली चाल आमची
यण थांबलो नाही आम्ही. आम्ही धावलो.
या पन्नास वर्षामध्ये
आम्ही फाटलोच नाही असे नाही.
यण आम्ही शिवली आमची हिंमत
बांधली आम्ही तुटलेली मने.
एक विघडला तर ?
तर आम्ही दुसरा रांधा तयार केला.
आम्ही जमीन कुरवाळली या देशाची
कवटाळले उराशी या देशाच्या इतिहासातील उजेडाला.
देशाला वाटायला लागला गौरव
आमच्या छोक्यांचा आणि हृदयांचा
त्यातील स्वप्नांचा आणि त्यामागे धावणाच्या प्रयत्नांचा

आम्ही तुझ्या चांदण्यासारखे रिमझिमतही आहोत
आणि तुझ्या भेदक किरणांसारखे तळपतही आहोत.

◆
क्रांतीनायका ...!

आम्ही तुझ्या नावाने उभी केली एक प्रखर संस्कृती.
तिचे नाव ठेवले आम्ही आंबेडकरसंस्कृती
संस्कृती त्या त्या राष्ट्राची असते.
त्या त्या समूहाची असते
आणि आम्ही तुझ्या प्रतिभावंत लेकरांनी
तुझ्या नावानेच एक पूर्ण पारदर्शी,
पूर्ण समतेची, पूर्ण बुद्धिवादाची संस्कृती निर्माण केली.
जगासाठी हा मुद्दा नवीन आहे क्रांतीनायका !

◆
क्रांतीनायका...!,

आमच्या मुलीमुलांची तुच्छतादर्शक नावे
आता ठेवीत नाही आम्ही
आता आमच्या प्रत्येक लेकराच्या नावात क्रांतीची,
करुणेची आणि बुद्धिवादाची सूत्रे असतात.
आणि आमच्या घरांना तर नावेच नव्हती.
आमच्या घरांच्या गाठोड्याला कुठले तरी
तुच्छतादर्शक नाव असायचे.
आता आमच्या घरांच्या नावातूनही देशात उजेड सांगतो
या नावातून समतेचे उद्गायन चालते
आणि बंधुत्वाचे मध ठिबकते
लुमिनी, समता, तक्षशीला, नालंदा
ही आमच्या घरांची नावे
कथ्या संस्कृतीच्या कवितांसारखी आहेत.
आणि राहुल, ऊर्जायन, सूर्यस्विनी, सम्यक, संघर्ष, क्रांती

अशा नावांमधून क्रांतीचे गायन ऐकायला येते
आणि अशीच आमच्या मोहल्ल्यांची नावेही
परंपरांचे आदेश तोडून परिवर्तनाच्या पंखांनी
उड्हाणे घेत आहेत असे वाटते.

आमच्या मनात तू क्रांतीची संस्कृती पेरलीस
ही क्रांतीसंस्कृती आमच्या मोहल्ल्यांच्या, मुलामुलींच्या आणि
घरांच्या नावांमधून धावत आहे.
आमच्या पुस्तकांच्या नावांमधूनही ही संस्कृती
नव्या स्वज्ञांची लागवड करीत आहे.

मागल्या पन्नास वर्षामध्ये
आमच्या हातांचे तोल गेलेही
आणि काही चुका झाल्याही
पण पडता पडता आम्ही उठलोही.
घसरता घसरता आम्ही सावरलोही
रडता रडता आम्ही आमची आसवेही पुसली.
मावळलो नाही आम्ही
मावळता मावळता आम्ही उगवलोही
उठण्याचा प्रयत्न करणारेच पढू शकतात.
काही धडपड करणारांच्याच चुकाही होतात.
चुका गोदून बसलेल्यांच्या नाहीत होत.
निष्क्रियता चुकत नाही
ती स्वतःच एक स्वयंभू महाचूक असते
आणि तिला परत चुका करण्याची गरज नसते.
आमचे चालणे कधी चुकले असेल
पण आम्ही चालत होतो
म्हणून घडलेली ही चूक होती.
आम्ही थांवण्याची, पुन्हा प्रेत होण्याची चूक केली नाही.
प्रेताला चुका नाहीत करता येत
म्हणून आमच्या चुका

आमच्या धडपडीच्या पोटी जन्मल्या.
आम्ही प्रेत झालो असतो तर ?
तर चुका टळल्या असत्या
पण आम्ही जगू शकलो नसतो.
आम्ही थांबून गोठलो असतो तर
चुका टळल्या असत्या
पण आम्ही जगूच शकलो नसतो

क्रांतीनायका ...!,
या पन्नास वर्षात आम्ही कधी विस्कटलो.
कधी पडझडही झाली आमची
पण इतर कोणाहीपेक्षा
या काळातला आमचा जिवंतपणा अधिकच असल होता.
या काळातली आमची ऊर्जा ऊर्जेनेही मुजरा करावा
इतकी ज्वलंत होती.
या अद्वितीय ऊर्जेचा मला गौरव वाटतो क्रांतीनायका !
अनेकांना हजारो वर्षांमध्ये जे साधत नाही
ते आम्ही या पन्नास वर्षात खेचून आणले
आमच्याजवळ काय होते रे क्रांतीनायका ?
इतरांशी आमची तुलना कोणी करू नये.
पन्नास वर्षात आम्ही दुनियेत जी नवी दुनिया जन्माला यातली
तिला दुनियेत तोड नाही क्रांतीनायका !
आम्ही या संदर्भात अद्वितीयच आहोत.
इतरांना वेदांपासून मोजा
पण आम्हाला १९५६ पासूनच मोजावे लागते.
वेदांपासूनच्या हजारो वर्षांच्या ताकदीवर
आमच्या पन्नास वर्षांच्या ताकदीने मात केली आहे क्रांतीनायका !
आम्ही केवळ हजारो वर्षांच्या बरोबरीनेच आलो नाही
तर आमचे खूप बौद्धिक पराक्रम अनन्यच आहेत.
क्रांतीनायका, हे हजारो एकरांच्या उत्पादनाइतके उत्पादन

एका एकरात काढणे झाले.
हे हजारो वर्षाची उंची उलूंधून त्यापुढले चढणे झाले.
आमच्या प्रतिभेच्या पिसान्यांना हे सौंदर्य
तुझ्या हाताच्या स्पशनि भरभरून मिळाले.
आकाशाचा अहंकार उतरवणाऱ्या आमच्या प्रज्ञांमध्ये
हे साहस तू भरलेस, क्रांतीनायका !

क्रांतीनायका ...!,
हजारो वर्षाची संस्कृती
उगीच नाही आमच्या मूलभूत प्रश्नांनी खजील झाली !
हजारो वर्षाच्या परंपरा
उगीच नाही लज्जित झाल्या !
आमच्यावर कोसळलेल्या संतापाचे पुरावे
एकत्र केले तरी
आम्ही काय केले त्याचा अंदाज कोणालाही येईल.

क्रांतीनायका...!,
आम्हाला येथील विषमतेच्या आईने अपमान दिला.
समाजवास्तूच्या पायात गाडले गेले आम्हाला
याचे कारण शोषणव्यवस्थेला केवळ आमची भीती होती
हा पुरावा आमच्या वरचढ बुद्धिमत्तेचा होता.
जडवाद आणि समता
यांचा एकजीव तात्त्वज्ञानिक रांधा सर्वप्रथम जगाला देणाऱ्या
प्रज्ञांचे आणि प्रतिभांचे आम्ही दायाद आहोत
म्हणून आमच्यावर शोषणसत्तेने इतरांपेक्षा कडक धार धरली.
पण आम्ही शोषणसत्तेला शरण नाही गेलो
वेदकाळीही नाही गेलो. नंतरही नाही गेलो.
आम्ही मरणे झेलली आणि स्वातंत्र्याची अब्रू राखली.

स्वातंत्र्याची मान खाली जाऊ नये
म्हणून आम्ही लढलो.
या देशातले आम्ही पहिले स्वातंत्र्यसैनिक आहोत क्रांतीनायका...!

◆

क्रांतीनायका ...!,
आमचे सवाल बिनतोडच होते.
इतरांना गुलाम करणारे स्वतंत्र कसे ?
स्वातंत्र्यवादी कसे ?
इतरांना माणुसकी नाकारणारे माणूस कसे ?
या आमच्या प्रश्नांचे बॉम्बस् फुटत होते
आणि मानवतेचे शत्रू बेचिराख होत होते.
मागल्या पन्नास वर्षांनी
इतके आमचे हात बळकट केले होते
क्रांतीनायका...!,
हे सर्व सूर्याच्या सूर्या
तू अज्ञानाला आग लावाणारा ज्ञानाचा दर्या !
धम्मक्रांतीपूर्वी आम्ही होतो वाळवंट
शोषणसत्तेच्या दहशतीखाली असलेला पाऊसही
फिरकत नव्हता इकडे.
बाच्याच्या तर आम्ही नव्हतो गावीही
तू या वाळवंटात निर्मिलेस
ज्वरीचे आणि गंधांचे विश्व
स्पाशांचे आणि स्वादांचे विश्व
तू निर्मिलेस रंगांचे मुसमुसते विश्व
तू दिलीस या वाळवंटाला
जानेंद्रियांची सनद
आणि मन या अधिनायक इंद्रियाला दिलेस
धम्माचे निर्णयशास्त्र

क्रांतीनायका ...!,
आम्ही या पनास वर्षात
दुनियेत दुनियेने थकक ब्हावे
अशी नवी दुनिया निर्मिली
आम्ही निर्मिले नवे ज्ञानशास्त्र
निर्मिले आम्ही आंबेडकर नावाचे नवे प्रमाणशास्त्र
आम्ही निर्मिले,
विषमतेची, अंधश्रद्धांची मरणे नसलेले
बुद्धिवादी माणुसकीचे नवे जीवनशास्त्र
क्रांतीनायका...!,
हजारो वर्षे
आम्हाला बघावी लागली फक्त आमच्या क्षितिजांची प्रेते.
हजारो वर्षे पहाट झालीच नाही कधी
आमच्या मनात
म्हणून आधीही आणि १९५६ नंतरही
आम्ही मोजली किंमत माणूस होण्याची,
माणूस असण्याची.
आम्ही गुन्हेगार ठरलो
समतेचे घ्वज खांद्यावर बाळगाले म्हणून !
पण शोषणसतेने लादलेले पारतंत्र्य नाकारले आम्ही
वेदांच्याही आधीपासूनच्या अमानुषतेशी भांडलो आम्ही.
आणि आम्ही भोगली न वाकण्याची शिक्षा
आम्हाला मिळाले न मोडण्याचे फळ.
आम्ही खरे स्वातंत्र्यवीर
आम्ही वणव्यात फुललो.
वणवाच जळाला आमच्या सुगंधी जिदीने.
आम्ही स्मशानाला शिकविला निर्मितीचा पाठ
स्मशानात जाळले जातात अस्त
आम्ही स्मशानात उदय सजवले
स्मशानाच्या छातीवर आम्ही प्रारंभ पेरले.

क्रांतीनायका

आम्ही अजोड बुद्धिमान आणि बुद्धिवादी माणसे !
इतिहासभर शोषणसत्तेने केवळच आमचे घेतले होते भय.
आणि मानवी नीतीने
नेहमीच मागितले आम्हाला संरक्षण
आम्ही करीत नाही कोणाची फसवणूक,
आम्ही करीत नाही कोणाची अप्रतिष्ठा
आमच्या नजरेत सर्वच विश्व एका पातळीत मोहोरत आहे
आम्ही बळणावळणावर उभारलेत
विश्वासार्ह दीपस्तंभ
कोणाचीही होऊ नये गफलत
म्हणून आम्ही सूर्यकिरणांसारखे जगतो
सत्यानेही ठेवावा आमचा आदर्श
असे आम्ही सौंदर्य आहोत
आम्ही जीवन वाटणाऱ्या नद्यांसारखे.
आम्ही झुळझुळत मातीशी चर्चा करतो
म्हणून येणाऱ्या प्रत्येक सूर्याला
आमच्याशीच नाते सांगण्यात कृतार्थता वाटते.

•

क्रांतीनायका...!,

आम्ही थोडी माघार घेतो
आणि पराभूत कधी होत नाही
आमची ताकद कधी कमी पडते
पण निष्ठा कमी ठरत नाहीत.
इतिहासातील लढाईतही आम्ही मेलो
आणि माणसाचा माथा उन्नत करणारी
मूळ्ये आम्ही मरु दिली नाही.
युपदा आम्ही हरलोही, नाही असे नाही.
पण आम्ही हरलो
त्याला कारण आम्हाला बेइमानी जमली नाही एवढेच आहे.

आम्ही कधी उद्धवस्तहा झाला
 कारण आम्ही गद्दारीच्या प्रशिक्षणसंस्थेत
 शिकणे नाकारले
 क्रांतीनायका....!,
 आता तर तुझे शब्द अधिकच होत आहेत जिवंत.
 तू अधिकच ठरतो आहेस अन्वर्थक.
 जागतिकीकरणाचा डायनोसॉर असा की
 तो खातो आहे निवळून दुर्बलांना.
 चेंगरले जात आहेत गरिबांचे संसार,
 त्याच्या पायाखाली.
 अथेन्समध्ये पूर्वी दुर्बल-अपंगांना
 मारूनच टाकीत असत
 जागतिकीकरणाची शोषणसत्ता एकविसाव्या शतकात
 गरिबांशी अथेन्ससारखीच वागू लागली आहे.
 यावेळी आम्ही दुनियेला तुझा सामाजिक न्याय सांगतो आहोत.
 तुझा सांस्कृतिक समाजवाद सांगतो आहोत.
 सांगतो की मरणांचे आक्रमण थोपविता येते.
 सांगतो की गरीब माणसाला न मारता
 सवीनाच सुखी होता येते.
 थोळ्यांनी आपल्या मूठभर सुखासाठी
 आभाळभर माणसे मारण्याची गरज नाही.
 गरज नाही पृथ्वीला दुःखांच्या रक्तसमुद्रात बुडविण्याची
 जगता येते.
 ज्याना जगवता येते
 त्यांना अधिकच सुंदर जगताही येते.
 जागतिकीकरणाच्या उतारावरून
 स्माशानात अधिकच वेगाने गडगडत चालली आहे दुनिया
 आम्ही सांगतो या उतारावर उतारा आहे.
 उताराला सपाट करता येते.
 सगळीच जमीन समपातळीत अंथरता येते.
 स्मशानाकडे वेगाने होणारा प्रवास
 जीवनाकडे वळवता येतो.

फक्त दुनियेच्या फळीला

उताराच्या बाजूने आंबेडकरवादाचा बुलंद टेकू द्या.

आंबेडकरांच्या धम्मस्वप्नात स्वतःला घेऊन जा

आंबेडकरांच्या सांस्कृतिक समाजवादाने

सर्व सरळ करा.

जागतिकीकरणाच्या डोळ्यात हे स्वप्न द्या.

क्रांतीनायका,

हे आता आम्ही दुनियेला समजावून सांगत आहोत.

मृत्यू हेच ध्येय असेल तर मुद्दा वेगळा

पण उन्नत होत जगू इच्छिणाऱ्या दुनियेला

मृत्यू टाळण्याची विद्या

आणि जीवनाचे नवनव्याने निर्माण करण्याचे विज्ञान

शिकायला

आंबेडकर हे आजचे सर्वांत विश्वासार्ह विश्वविद्यापीठ आहे

ही खात्री आम्हाला आहे आणि

ही खात्री खरी ठेल हीही खात्री आम्हाला आहे

आम्ही नाही चिंतीत कोणाचे उणे

सर्वजनहित हीच आहे आमची क्रांतीकल्पना

महणून आम्ही वाढवित नाही

असत्याची प्रतिष्ठा

एकाच वेळी आम्ही सूर्यासारखे प्रखर

आणि चंद्रासारखे शीतल आहोत

चंद्र आणि सूर्य या आमच्या एकाच प्रतिज्ञेच्या दोन बाजू आहेत.

आणि या आमच्या क्रांतीचा

तु अथांग शिल्पकार आहेस

क्रांतीनायका !

*

क्रांतीनायका...!

धामक्रांतीला पन्नास वर्षे झाली

व्यायाच्या भुका तुझ्या हाकांमागे धावू लागल्या आहेत.

तुझ्या शब्दांना खुद परिवर्तनच प्राण मानू लागले आहे.

जिदगान झङ्गकारलल दुःखी सागर
आता निर्धाराने निळे होऊ लागले आहेत.
आपल्या उपेक्षित आयुष्यांवर
तुझा उजेड पांघरु लागले आहेत.
तुझे काळीज हातात घेऊन
तुझ्याकडे येणारे रस्ते निर्माण करू लागले आहेत.
कालच्या नकारांमध्ये जागली आहे माणुसकी आणि
ही माणुसकीही तुझ्या बोधिवृक्षाखाली जमा होऊ लागली आहे.

क्रांतीनायका....!,
तुझ्या बुद्धत्वाचे अवकाश
दिवसेंदिवस आता अधिकच असीम होत चाललेले आहे
आणि भोवतीच्या निर्दय मरणझडीत
किनारे नसलेले
तुझे गहन निळे मातृत्वच सोबतीला आहे

१

तुझ्या स्मृतीच्या जवळी

उरी क्रंदते दग्ध व्यथा अन्
 अश्रूत नहाते जीवनगाथा
 तुझ्या स्मृतीच्या जवळी लवतो
 शोकाकुल हा विनम्र माथा

ज्ञानाचे तू झाड विजाऱ्या
 राखही आता तुझी सुवास
 कणकण रडतो या मातीचा
 जिथे निमाले रे तव श्वास

मनुष्यतेची माय खरी तू
 स्वप्ने लेवून नटली माती
 खाइग होऊनी तळपून उठली
 इथे दीन गवताची पाती

अजून दाटती कंठ व्यथांचे
 आस हंवरती गा तारा
 एषतेची या रया गेली गा
 मिरूनि पापण्या कुढतो बारा

दुःख जमताल सूर्य घडाया
मरुभूमीतील रात्रीखातर
उपेक्षितांच्या नमेल पुढती
जुलुम्यांचेही तक्त बिलंदर

जिवाजिवाला देत जयाच्या
वाटा, तव गा छवजा फडकती
वणव्यातील तव पाऊलखुणा
उरास माझ्या वादळ देती.

तुझ्या दुधातील विद्रोहाने
आंदोलन हो व्यथा सर्वथा
तुझ्या स्मृतीच्या जवळी लवतो
शोकाकुल हा विनम्र माथा

(मिलिंट कला महाविद्यालय वार्षिक, १९६२-६३)

युगंधरास

अदभुत घडले

दूषित एका द्विपकल्पावर कडेकपारीत
डोळ्यादेखत अदभुत घडले

आभाळाहून मोल जयाचे माणुसकीला
खोल जयाची सप्तसमुद्राहून कहाणी
अफाट आशय.

अंधाराच्या पहाडामधुनी सूर्य निघाला
लाख परांचा

प्रलयबाबरी झेप जयाची
वादललेले समुद्र डोके
थेगालाही फुटे पालवी तुफानाची

आणि उधकल्या ठिणाऱ्या सान्या
पेटून उठता जल, घडघडले अंधाराच्या मरुभूमीवर
ऊर्जेचे नव अगीन-गोळे

अनंत तिरळी सवेग जाळीत जहरी आणिक सडकी बुबुळे

विसिमत झाल्या पहाडी पगळ्या

विसिमत झाले नकारतांडव

नजरभयाने फुटता बांध, फुटून गेले

शातशातकांचे बांधकामही

कणाकणाला देटून ज्वाला

पेटून उठल्या गुहा काजळी

स्वर्गमिठीतून मुक्त होऊनी
बाहेरच्या अन् हवेत गावे गावू लागली.
दंश विसर्जून वाटा बदलून
चालू लागल्या
त्याच गावच्या बोरी बाभळी
जल खलबळले, मंथन झाले जीर्ण कूपांचे घडघड घडघड
तलवारींचे पंख घेऊनी, या सूर्यातून लाख उडाले विचारपक्षी
बेगुमान वैच्यावरं पडले तुरून अवधे
पंखांची ती जयशालिनी
करीत भयानक विराट फडफड.

याच भूमीवर अद्भुत घडले-
माळावरती नगरे वसली भकास पडक्या
अचेतनाला चिरे पाढले, नवकाळाचे वेगविकासी झान
घेऊनी.
जड देहातून प्राण फुंकिले लाख इमानी
बादल झाला सडलेला तम गुहागुहातून
अचाट एका नव्या दमाने
प्रकाशउज्ज्वल कळा घेऊनी नवधर वदनी...
उफाळला अन् अस्मितेचा लाव्हा सुंदर
स्वाभिमानही ज्वलंत झाला, झाले उत्कट निळे पाखरू
आणि उडाले अंतराळभर
नव्याच कोण्या अग्निगिरीचे पिऊन पाणी युग-प्रवर्तन
याच भूमीवर शून्यापोटी अंकुरली नवलाख
अभाळे.
आणि धावली झेप घ्यावया बंध तोडुनी
प्राणगोळली, दिशा खुरटली अनंत जीवने.
याच भूमीवर युगायुगाची पहाट झाली.
क्रांतीवारसा अमोल होता स्वीकारला तू

‘बुदं सरणं’

पानातून बोधिवृक्षाच्या.

अंधाराच्या अभंगतेला पडल्या भेगा

यमक उमल्ले उन्मेषांवर नव्या;

गवसली सम समतेला

तोच नाद पुनरपि एकदा तुळ्या रूपाने रुजला तेज्हा

कातळासही उपेक्षेतल्या

फुटली भाषा नव्या युगाची प्रथम तेघवा

फडफडले साकळले पाणी

आणि निघाले मुठी आवळून अग्निप्रवासा,

डोळचांमधली मरून पडता अंधारांची

मनमानी अन् भयभरविती ईश्वरशाही.

संस्कृतीलाही राखेमधल्या आली नवाखी

अरुणलाली

काळ हासला आणिक बसला, नव्या फांदीवर प्रकाशगोल

सावरला अन् घोर कड्याहून पडता पडता

मानवतेचा ढळला तोल.

... याच भूमीवर वाळवंट बहरले सुरांनी,

कणाकणाच्या ओठी गीत

थिजल्या लाटा, तरंग विझले उजव्यून वाती,

भालपटावर करू लागले भविष्यलेखन नवशब्दांनी.

हवा पांगळी,

या माळावर प्रथम जाहली जाणीव लेवून वीजवती...

... कितीक लढले,

हाती घेऊन लेखन-पाटी, कल्पापासून

बळणावर घन काळोखाच्या सगळे अडले

... याच भूमीवर अद्भुत घडले.

जुळला ठेका, जुळले पाऊल

युगायुगाचे गणित सुटले

अद्भुत घडले डोळचादेखत याच भूमीवर अद्भुत घडले.

आणिक घडले अद्भुत, अद्भुत
सरता सरता तुझ्या रूपाने युगंधरारे !
जन्म घेऊन रांगाया बघ इथे लागली होती
तुझ्याच रे इच्छांची कोमळ सुंदर रूपे
आणि सोइूनी तूच तयांना गेला रे दूर.
सोइून गेला दुरुन पहाया
उडता पडता पंखकोवळ्या पक्ष्यांची रे
कवळी घडपड..

... याच भूमीवर कणाकणाला फुटले तेव्हा
शोक कराया तुझियाठी सागर-डोके
तेव्हापासून बरसत असती भरून येथे
कंठ फुलांचे.

उदास दिसती माळावरती तुझ्या कलिका सैरभैरशा.

... आसूभरल्या डोक्यांनी तव वाट पाहतो
दिसती कारे थरथरती ही बाळ-पाऊले
तुझियासाठी हंबरती हे युगंधरारे
अनाथ माझे, उदास माझे ओले डोळे.

... ऐकतोस का चिमण्यांची या व्याकूल किलबिल
अंकुरले रे डोळे तुझिया करस्पशनि युगंधरा रे !
तुझ्यामुळे ही मुक्त जाहली
पंखांना या कुंपण गळुनी सकल दिशांची बंद कवाढे
अनाथ सोइून दूर जावया तुझ्या पिलांना,
दूर जावया सोइून आम्हा बाळजिवांना
जिवाजिवांच्या युगंधरा का केलीस घाई
जिवाजिवांच्या युगंधरा का केलीस घाई...॥

◆
(मिलिंद कला महाविद्यालय वार्षिक, १९६४-६५)

जयजयकार

नाकारून गतजीवनाचे कार्पण्य
 गाढीत दुर्घटी ओंगळवाण्या परंपरांची
 लाजवीत छळणाऱ्या मुजोर आग्रहांना
 सपाट करीत अफाट माजलेले निरर्थकाचे रान,
 एका समर्थ महामातेची कूस प्रसवते,
 सूर्याहूनही लळख क्रांतिकारक उजेड,
 विद्वोहाच्या मेळाव्यात नाचणारे मृत्युंजय श्वास
 असंदिग्ध भविष्याची तरणीसाठी आस
 तेळ्हा पावलांपुढे नम्र होते भूमी,
 प्रवासापुढे नम्र बाटा
 नवनवी क्षितिजे उभारतात स्वागतासाठी कमानी.
 निषेधाच्या उरावर नवस्वप्नांचे हर्षभोर
 दिशामुक्त नृत्य होते.
 वठलेल्या वृक्षांचे जग लक्ष स्वरांनी मोहोरते.
 माकळलेल्या पाण्याला गतिमान जीवनाचे
 आपीर्वाद चुंबून घेतात, लावतात उराशी.
 आणि भरुपारी जुने घायाळ संदर्भ मावळतीला
 विवरितात
 तैन्यांनी वाढलेल्या जहराच्या ताटात
 अवघडता हेतुंच्या देहरेखा.
 ताली पाहतात निर्लंजतेच्या नजरा.

कुत्सित कंपरेखा.
गंधावतात हेतु त्यांचे.
लुळ्या पायांना बळाचे येतात जिदी कोंब.
मुदाढांना जडतात बेफाट वादळांची मनगटे.
आणि येते मातीच्या समांतर रचनेची ओढ हातात.

जेव्हा एका महामातेची कूस प्रसवते
एक धगधगता विद्रोह
अंधार फाडीत बेफाटणाऱ्या क्रांतीचे स्वप्न.
दगडी ओठांना फुटतात शब्दांची अमिकारंजी
उत्तरतो पूर उरावरचा, सर्प उत्तरावेत देहावरून
तसा.

निष्पणीना प्रथमच कळते की आपल्या फोंद्यात
फुलांचे समारंभ कोळलले आहेत.

कंठाना कळते वठलेल्या की आपल्या वैराणात
सुगंधांचे उत्सव गोठलेले आहेत.

गाण्यांचा जोंधळा पिसारवून मस्तकी
नाचतात माळ्यानाच्या रक्तातील नव्या पहाटी.
ओवतात नव्या आशांचे किरणगर्भ बलशाली
स्वरात.

पितात भिंती पडलेल्या, दिशांचा मुक्त वारा.
तुरुंग लाथाडून झेपावणारे देह
विजांची उड्हाणे भरतात.

पाठ फिरवणारा वारा येतो ताळ्यावर
येतो हातात.

मानवतेच्या अपंग अवयवप्रदेशाला
लक्ष कळ्यांचे भार येतात
जेव्हा एका महामातेची कूस जन्माला घालते
एक विद्रोहाची घटना.
बहिष्कृत दिशांना मिळते अवघड समस्येचे उत्तर

जेव्हा फक्तर पायातील इमारतीच्या
लिहितात चंद्रकिरणांनी भविष्याचा देखणा इतिहास.

वर्तमानाच्या विशाल पहाडावर.

... येशूची व्यथा बोलकी होते रक्तचिंब कुसावर
तथागताची व्यथा समित होते आजच
सगुण संपन्न मृत्युंजय श्वासांवर.

जेव्हा एका महामातेची कूस प्रसवते
एक विद्रोहाचा ज्वालामुखी अनावर...

चीदा एप्रिल हा दिवस इतिहासाचे बळण.

एका जीवननिष्ठ महाकाव्याला इथून प्रारंभ.

हजारो वर्षांच्या राखेतले हे कोंडलेले तुफान.

हे एका फिनिक्स प्रभंजनाचे उड्हाण.

हे घनांध बाटेला नवे बळण,

कर्तृत्वाच्या विवेकी आभाळजात्यावर दीर्घ अन्यायपर्वाचे दळण

दिशा-आशायाचे नवपरिमाणांनी चाळण

ही अग्निपरीक्षा माणसांना अग्निमुखी देणाऱ्या वंदनीय मूल्यांची.

एका अपूर्व युगाचा अपिरहार्यपणे असंभवातून संभव.

एका क्रांतीपर्वाचा हा उद्घाटनदिन.

मृत्यूची उत्तरक्रिया ज्या जीवनाने केली.

त्या जीवनाचा हा जन्मदिवस.

हया प्रकाशपुराने केली उलट तपासणी या मातीची.

हया मातीवरील मूळव्याधग्रस्त विषाक्त मनांची

केला दांभिक अस्तित्वाच्या सङ्कल्पांचा ऊरभेद

शून्याच्या प्रसुतीगृहातून घडवले

कोट्यवधींचे नवे विद्रोही आभाळ.

गौरव मानणाऱ्या समाजपुरुषाला दिली बलाढ्य समज.

ज्ञानाच्या मक्तेदारीचा उत्तरविला शृंगार.

केले ऐतिहासिक वस्त्रहरण.

केली मातीच्या ममतेची घटना सिद्ध

आणि ज्ञान जोडले मातीच्या पर्माशी.
कुल्या मारल्या प्रचंड उकिरड्यांवर.
थुंकून आला इतिहासातील कारस्थांनी चेहन्यांवर.
पीडकांच्या मगरुदीला केले विनचेहन्याची संध्याकाळ,
भगव्यांच्या वैराणात नागवे करून अंतिम सत्याला
आणि मारले फटके बेगुमान त्याच्या भोंदुगिरीला
ही किमया चौदा एप्रिलच्या क्षितिजातून
उफाळून अंधाराचा गळा घोटीत पसरलेल्या
अग्निलोळाची.

या महान प्रकाशग्रहाची.
चौदा एप्रिलच्या गर्भातून झोपावलेल्या
विद्रोही श्वासांची. बेडर पंखांची.
या शिखरसंभवाला अभिवादन !
एका अफाटाचा जन्म पेलू शकलेल्या चौदा एप्रिलच्या
युगारंभक सामर्थ्याला अभिवादन
... त्या महामातेच्या कुशीच्या महानतेचा जयजयकार
या विद्रोहाचा जयजयकार
अरूपाला रूप देणाऱ्या, अशब्दाला शब्द देणाऱ्या,
भाषेला आग आणि आशेला जाग देणाऱ्या
हाताला हिम्मत आणि मनगटाला मन देणाऱ्या
भुकेला चीड आणि कणहण्याला म्हणणे देणाऱ्या
घडांना शिरे आणि ओठांना वादळे देणाऱ्या,
निर्वातात हवेच्या राहूठ्या
आणि डोळ्यांच्या ऐतिहासिक खिंडारात
स्वप्नांच्या वसाहती उभारणाऱ्या या
विद्रोहाच्या क्षितिजाचा जयजयकार
जयजयकार...

◆
(भीमदीप, नारेड, १९६८)

भीमराव रामजी आंबेडकर

आमची लवतरलेली आयुष्ये शिवलीस
तो सुईदोरा कुठे ठेवलास?

गांजलेल्या जन्माना नरकातून ओदून पोटाशी घेतलेस
ती माउळीची माया तू कुणाजवळ ठेवलीस?

सागळ्या मापदंडांनी चरणरज व्हावे
असा तुझा बुलंद आवाज तू कुठे ठेवलास?

अरे मी ज्याचे महिमान गावे, शक्ती करावी
ते तुझे इमान तू कुठे ठेवलेस?

आणि 'मला' ही समजून घेऊ शकेल
ते तुझे सागराएवढे शहाणपण तू कुठे ठेवलेस?

ज्यांच्यावर विनम्र होऊन मी ललाट ठेवावे
ते तुझ्या चरणांचे युद्धक्षेत्र तू कुठे ठेवलेस?

असत्याला ढोंगाला लाथांनी तुडवणारे
तुझे ते कठोर निर्णयशास्त्र तू कुठे ठेवलेस?

अरे या मनुच्या मुलांनाही माणूस होणे भागच पडेल
अशी तुझी ती जलाल घटना तू कुठे ठेवलीस?

परमेश्वराच्या प्रेतावर असून कर्मविपाकाला माती दिलीस
ती रुढीच्या संतानाला हैराण करणारी युगंधर जिद तू कुठे ठेवलीस?

अरे या बेशरम अत्याचाच्यांना फाडताना आम्ही विजयीच होऊत
असे तुझे विजांचे शस्त्रसाठे तू कुठे ठेवलेस, कुठे ठेवलेस...!

*

(मार्च १९७७)

त्याच्या आठवणींशी डोळे भिडवताना

त्याच्या आठवणींशी डोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते...

उदास उदास जळते वाणी आणि ओजळभरून आभाळ फाटते.
नंतर गरजणारे सूर्यसंदेश दफन केले आपणच मोहल्या-मोहल्यात
आपल्या पराभवाचे अंतराळ छदमी हसू हसत आहे
आपल्या घरावरच्या बढाईखोर अंतराळात
दोस्त हो ! आपणच आपल्या पायाखाली निर्दय सुरुंग पेरून घेतले.
आपणच आपल्याला नंतर सुपूर्द केले भीषणतेच्या हातात
गावकुसाबाहेरची घरे आपली गावात शिरताना.
आपणच परतवीत आहेत नरकाच्या उचंबळत्या उत्सवात
डोळे जळताहेत पश्चात्तापाने सर्वत्र पाने गळाल्यासारखे वाटते.
त्याच्या आठवणींशी डोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते...

कायम म्यानातून शब्दच बाहेर आले तर युगाचा जरासंघ
चिरता येत नाही दोस्तहो !

सूर्यने आग ओकावी तो क्रांतीमंच हिजड्यांच्या हवाली करणारांना
इतिहास निर्दयपणे लाथा मारतो
दोस्तहो ! तुम्ही वणव्यात उडूचा घेणारे
तुम्ही रक्ताने अवकाश चितारणारे

तुम्ही वादलांशी भांडणारे सूर्यवंशी दोस्तहो !
मात्र तुमच्या मुठीतील हा अंधार पाहून मन तडकून उठते
त्याच्या आठवणीशी डोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते...

दोस्तहो,
या आटलेल्या विहिरींना प्रश्नांचे पलिते घावे
या विझलेल्या चुलींना निखान्यांचे वैभव घावे
कोसळणारे बहादूर मेघयुग व्हावे तुम्ही !
नागङ्घांसाठी, या उद्धवस्तांसाठी अभयाचे कवच व्हावे तुम्ही !
हजार वाटांनी आक्रमण करणाऱ्या अन्यायाला थांबविण्यसाठी !
हजार वाटांवर प्रतापी पहाड व्हावे तुम्ही !
दोस्तहो !
त्याच्या दिग्दर्शक आठवणींना सोडचिठ्या दिल्या आपण
त्या आपल्या कनवाळू बापाने दिलेली उजेडाची इस्टेट
राजकारणाच्या जुगारात हरलो आपण
आणि प्रत्येकच आघाडीवर आपण हरणारे सेनापती पुढे केले.
त्यांच्या क्रांतीमान प्रतिज्ञांना वेश्या करून
त्यांना बाजारात उभे केले आपण
आपल्या युगान्तक नाशाचे आपणच शिलेदार आहोत
आणि आपल्या अस्तकारी चुकांचे आपणच शिल्पकार आहोत
या दिवाळखोर गर्दीतून चालताना आता हातच गळाल्यासारखे वाटते..
त्याच्या आठवणीशी डोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते...

त्या मावळलेल्या प्रकाशायणाची नंतर उरलेली प्रभाही
सौरीनुसार त्या अस्तकल्लोळातच कुणी ढकल्ली दोस्तहो !
कुणी शोधले मेणबत्यांच्या प्रार्थनावादी उजेडात
नव्या भवितव्याचे अवघड बांधकाम ?
कंगूल की आपण गावाच्या कायम बाहेर होतो

कबूल की आपले जन्म कायम भूकबळी ठरले इथे
कबूल की आपण प्रेते होतो
कबूल की इतिहासभर इतरांसाठी रस्ते होतो
पण हेही कबूल करा दोस्तहो की विजयाची हमी असतानाही
युद्ध आपण बुद्ध्याच नाकारले
कबूल करा की एक ऐतिहासिक ज्वालामुखी
आपण गांजाची चिलीम पेटवण्यासाठी वापरला.
कबूल करा की त्या अपूर्व तुफानाची युगप्रवर्तक स्वप्ने
आपण खिशासाठी तोरणे म्हणून वापरली. घरे गाठली.
आणि आपल्या कुकर्माच्या पताका फडफडत ठेवल्या
या पताकांच्या उत्सवाकडे पाहतानाही आता गुदमरल्यासारखे वाटते.
त्याच्या आठवणीशी ढोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते.
दगड हातांच्या दिशेने झेपावत नसतात
हातांची वाट पहात असतात दोस्तहो !
पण जीव ओवाळून टाकायचे असतात
त्या धगधगत्या धन्य हातांवर
जे झेपावत अनावरणे दगडांचा शोध घेतात
आपण झेपावणारे हात होणे टाळले.
आपण गजरे माळले. तुरे आणि हार माळले
अबूचे लचके तोडणाऱ्या वर्तमानाला
आपण शब्दानेही हटकले नाही
आपण घेतले मारेकरी घरात प्रतिकार न करता
आपण आमंत्रिले त्याच इतिहासाला
आपल्या उपाशी आयुष्यांवर चरण्यासाठी
आणि दोस्तहो ! एका वेशरम कैफात आपण भोवळत राहिलो
मावळत राहिलो, विन्हळत राहिलो
आपण परतबून लावलीत आपणाला बोलावणारी क्रांतीकारी क्षितिजे
आपण नेहमीच पंख नसेलेले कोंबडे गरुड म्हणून आकाशात सोडले
आपण सर्वांनीच ही अभद्र संध्याकाळ भोवती जमा केली दोस्तहो

या संध्याकाळी झाकोळताना खिल काळीजच चिरडल्यासारखे
वाटते...

त्याच्या आठवणीशी ढोळे भिडवतानाही आता
अपराध्यासारखे वाटते.

अपराध्यासारखे वाटते अपरंपार दुर्घर काळोख कोठडीत
या वांझ यातनांच्या बलात्कारी मिठीत
काय कौतुक करावे या मेंदूंचे ?

या हाताहातातून वावरणाऱ्या कोट्यबधी भॉदूंचे ?
काय गाणे गावे या हंगामी दिव्यांचे ?
तुम्ही गाता त्या ओव्यांचे ?

या उत्सवाचे. या आनंदाचे. या तृप्त, मूर्ख सुखाचे ?
दोस्तहो !

क्रांतीचे अग्निलोळ झेलणाऱ्या पहाडी छात्या
शोधतोय मी या अवसानघातकी दावेदार अंधारात
सागराची उलथापालथ करणारी खवळती वादके
धांडोळतो मी या अमानुष पर्यावरणात
त्या पराक्रमी अग्निक्लूळाची दाहक अवलाद शोधतोय मी
या घराघरांच्या उदास उदास जंगलगत.

हे निष्फळ जंगल तुडवताना
पावलोपावली आता अस्त भेटतात
हे पराभूत जगणे वाहताना आता आपल्यालाच हसत राहावेसे वाटते
उदास उदास जळते वाणी आणि ऑंजळभरून आभाळ फाटते
त्याच्या आठवणीशीही ढोळे भिडवताना आता
अपराध्यासारखे वाटते.

(मार्च १९७५)

डॉ. आंबेडकर

या नकारांमधून धावताना
 तुम्हीच सोबत असता
 अग्नित अजिंठा खोदताना
 छिन्नी-हतोडा तुम्हीच असता!

काळजानेही कापतो करवती
 तुम्हीच अजिंक्य जिद देता
 अश्रूच्याही झाडावरती
 तुम्हीच ठिणाऱ्यांची फुले होता!

कलून चालला आहे दिवस
 क्षितिज पिकू लागले आता
 ज्वालांवरून चालत असता
 तुम्हीच वादळाचे पंख देता

ढगातूनही आगच सांडते
 जखमांनीच फुलत राहते आभाळ
 थांबत नाहीत श्वासांची शिंडे
 तुमच्यामुळेच झुकतो काळ

मागेपुढे रक्ताचीच झड
 ज्वालामुखीही मागेपुढे
 तुमचाच शब्द अंथरतो वाट
 तुमचाच उजेड वाटेपुढे!

डॉ. आंबेडकर : १९९०

१.

या पसरणान्या आगीला
तुझ्या विद्रोषाचा कुबट संदर्भ आहे
देश आगीतही थांबला आहे.

२.

मागल्या शंभर वधीमध्ये
आम्ही थांबणे विसरलो
मुलुख बदलणे विसरला

३.

आता घडते एवढेच
आम्ही खोरे बोलतो
आणि दंगली पेटतात

४.

नरकातून बाहेर पडणान्या दिवसाविरुद्ध
सुद नरकच
आज आंदोलन झालेले आहे.

५.

ते आमच्या प्रत्येक दिवसावर ढांबर फासतात
आता घडते इतकेच
पावलागणिक आमचा दिवस उगवतो.

६.

जखमा धुडकावून चालताना समाधान हे की,
 अंधारातून चालावे लागत असले
 तरी अंधार हे आमचे ध्येय नाही.

७.

रक्ताच्या पावसातही
 भुका जमताहेत निखान्यांच्या मैदानात
 महायुद्धच धुमसत आहे आमच्या मनात

८.

शात्रूंनी आशवासन दिले
 तरी छावणी झोपणार नाही
 बेइमानीवर आमचा विश्वास नाही.

९.

शस्त्रांच्या पावसात पाखरांची घरटी जळालेली
 प्रत्येकच घायाळ कंठातून आता
 उद्रेकत आहे इन्किलाबचा उठाव

१०.

करवतीनाच वाटा कापतील आता
 तुझा काफिला धावतो आहे
 घरतीच गगनाला वाकवील आता.

◆

८

डॉ. आंबेडकर : १९९१

१.

दिवसेंदिवस वाढतच आहे तुझी उंची
तू होत चालला आहेस सारखा अथांग
आणि आमची मापे ठरत आहेत थिटी.

२.

आता अटळपणे जमीनीवर येत आहोत आम्ही
निवङ्गांचे रस्ते बदलत आहेत स्वभाव
आणि नक्षत्रांनी मोहरु लागला आहे अभाव.

३.

कधी उड्हाणे मावली नाहीत आमची देशात
छाटले गेले आमचे पंख
तेव्हा डोक्यांनीच उड्हाणे घेतली आम्ही अवकाशात.

४.

परणाला दमवणारे काही पहाड धावतात उजेडाकडे
त्यांच्या भेटीनेही उगवतात गर्भार दिवस
आणि पायाखालची आगही गोड होऊन जाते.

५

मातीतून उगवतो आहे सुगंधाचा पावसाळा
क्षितिजांच्या झाडांवर हसतात नवी स्वप्ने
आणि देशभरची संतप्त दुर्गंधी आंदोलन होते.

६.

इथे दुःख एवढेच खातेय आम्हाला
 संकटांचे जंगलच फोफावतेय भोवती आमच्या
 तरी माणसांच्या अबलादीशी लढण्याची आम्हाला संघी नाही.

७.

भोवती वणवा. जखमेत ठणकतोय रक्तपात आमच्या
 देशाच्या आकाराच्या जखमा देहावर आणि मनावर आमच्या
 सर्व सुखी आहेत; फक्त माणूस ठणकतोय वर्तमानात आमच्या.

८.

पैसिफिकभर आसवे लागतील
 कदाचित त्याहून जास्त लागेल रक्तही
 विझेल जमीन, विझेल, देश, विझतील दिशाही.

९.

आम्ही नकारांनी कापतो आहोत धरणांच्या भिंती
 धरणे घोषित करीत आहेत आम्हाला गुन्हेगार
 आम्ही थांबलो नाही कधीही; आम्ही सौंदर्याचे शिल्पकार.

युद्धशाळा

तुझे शब्द आता अम्हा युद्धशाळा
 तुझी याद भीमा तमातील ज्वाळा
 अम्ही धावतो सूर्य घेऊन हाती
 अम्हा मृत्यूची नाही पर्वा न भीती

तुवा धम्म दिघला अम्हा माणसांचा
 नवा जन्म फुलला इथे भारताचा
 पाणीच पेटोनिया युद्ध झाले
 अम्ही जाहलो क्रांतीची आज नीती

अम्ही आसवांच्या झडी नित्य होतो
 वणव्यात जळते अम्ही बौद्ध होतो
 उदू लागलो आम्ही स्वजांप्रमाणे
 अम्ही माणसातील रक्ताची नाती

भीमा जाळले तू स्वतःला, सुखांना
 उभा जन्म खाऊ दिला तू चितांना
 दीनांचाही तू देश झाला अथांगा
 तुवा झेलले आमुचे मृत्यू माथी

तुझे क्रांतीचे चक्रही फिरवू अम्ही
 माणूस तुटला इथे बांधू आम्ही
 दिले कर्ज सूर्यासही दीप्तीचे तू
 तुझा जन्म जळत्या उरातील क्रांती!

अभिवादन

अंधार येथला मारीत जगतो आम्ही
 दीक्षेची तुळिया आग वाटतो आम्ही
 ऊर्जेने तुळिया चांदण्यास ये भरती
 जन्माचा तुळिया उजेड आमुच्या हाती...

तू उघडून गेला नव्या युगाचे दार
 मरणांना अमुच्या केले आम्ही ठार
 सूजनांनी अवघ्या नायक केले आम्हा
 हे खुद क्रांतीने दिले निमंत्रण आम्हा...

अन्यायी मनांची चिता पेटवू आम्ही
 या बणव्यामधुनी माणूस काढू आम्ही
 डोळ्यात अमुच्या नजर तुळ्या बुद्धाची
 जन्मांना अमुच्या साथ तुळ्या जन्माची...

तू पेरून गेला उजेड अंधारात
 उगवलो आम्ही अन मरून गेली रात
 तू दिला भडानी जहरांच्या सरणाला
 तू आला आणिक मनू चितेवर चढला...

हे अभिवादन तुज पुढल्या महायुद्धांचे
 हे अभिवादन तुज समतासैनिकांचे
 जन्माने तुळिया लिवंत झाले त्यांचे
 हे अभिवादन तुज लढणाऱ्या स्वप्नांचे

११

भीमाई

सूर्य मेलेल्या युगांसाठी भीमाई सूर्य झाली
मोडलेल्या माणसांना सांधणारा बुद्ध झाली.

घम्म दिघला, पंख दिघले कोटी कोटी यातनांना
प्राण नसणाऱ्या विजांसाठी भीमाई प्राण झाली.

वेटले पाणी तळ्यातील आणि क्रांती आग झाली
नेत्र नसणाऱ्या दिशांसाठी भीमाई नेत्र झाली.

अशू सान्याही मळ्यांचे घेऊनि डोळ्यात अपुल्या
स्वप्न नसणाऱ्या व्यथांसाठी भीमाई स्वप्न झाली.

तोडलेल्या पावलास्तव बुद्धिवादी पंथ झाली
ज्ञान नसणाऱ्या कुलांसाठी भीमाई ग्रंथ झाली.

मायभूमी निर्मूनि दिघली भूमीच्या लेकरांना
माय नसणाऱ्या मुलांसाठी भीमाई माय झाली.

१२

बाबासाहेब

तू अजिंक्य, तुझी अजिंक्य होती छाती
हे गगन वाकले, तुझिया प्रज्ञेपुढती.

तू अथांग, तुझी अथांग होती करुणा
हा सूर्य मागतो प्रकाश तब शब्दांना.

तू धरिले पोटी दुनियेच्या हुंदक्यांना
तू माहेर दिधले जळणाऱ्या हाकांना.

तुज मंजूर नव्हते मृत्युला घावरणे
भय मरून गेले तुझिया भव्य भीतीने.

तू आग जाळली, महाआग तू होता
अश्रूनी पाहिले महास्वप्न तू होता.

तू अनिमोहोर वठलेल्या वंशांचा
झुंजार श्वास तू प्रेतांच्या गावांचा.

◆

तू युद्ध जाहला होता

वणव्यातून धावत लिहिली क्रांतीकविता
ज्वालांच्या हातांमधली तू जळती मशाल होता.

जे अखंड मरणे झेलत होते माथी
तू त्यांच्या संग्रामाचे धगधगते निशाण होता.

जगण्याने ज्यांना नित्य कापले होते
तू राखेतून उठलेले आंदोलन जिदी होता.

जगण्याने ज्यांच्या जिभा कापल्या होत्या
त्या मुकाट मरणारांचा तू क्रांतीनायक होता.

जगण्याने ज्यांचे नेत्र फोडले होते
त्या अंधांच्या वस्त्यांचे तू विहृतवादळ होता.

जगण्याने ज्यांचा विटाळ केला होता
त्या उदास ओसाडीचे तू महाकाव्यही होता.

धमनि ज्यांचे पंख कापले होते
तू त्यांच्या उड्हाणांची धगधगती ऊर्जा होता.

सान्याच रुढींनी गळे कापले होते
त्या अनाथ हंबरड्यांची तू माय जाहला होता.

होक्यात घेऊनी बुद्ध, तू युद्ध जाहला होता
तू हरणाच्या सत्यांच्या विजयाचे बादळ होता.

दीक्षाभूमी

लेक तू आंबेडकरांची; क्रांतीची तू पाठशाळा
तू विजांचा शस्त्रसाठा; चांदणे तूच; तूज ज्वाळा ॥१॥

तू भीमाईचा कलिजा; संगराचे पत्र तू
तू फुलांची मातृभाषा; नागवंशी आग तू ॥२॥

तू प्रशांती सागराची; तू रसायन काळजांचे
तूच दिधले तडफडीना; शास्त्र दुःखे मारण्याचे ॥३॥

पौर्णिमा तू प्रेरणांची; तूच मोसम भरतीचा
वाटतो सत्यम् अहर्निश; सूर्य इथे लुम्बिनीचा ॥४॥

भीमगौतम पाजणारी; पक्षीणीची चोच तू
ग्रंथ जन्मा घालणारा; ग्रंथ ग्रंथाचाही तू ॥५॥

स्वप्न तू आंबेडकरांचे; स्वप्न स्वप्नांच्या जगाचे
युद्ध मारून टाकणारे; युद्ध तू; महायुद्ध तू ॥६॥

तूच चंद्राच्या मुठीतील; भूकलाडू पीडितांचे
तूच ठिणाऱ्यांच्या करातील; तहानलाडू वंचितांचे ॥७॥

तू अशांती, तूच शांती; तूच दृष्टी आंधक्यांची
तूच अंधारात दिवा; मायभू समतायुगाची ॥८॥

तूच पिवळा बोधिवृक्ष; कूस तू प्रज्ञावीरांची
बुद्धिवादी काफिला तू; तूच मैफल चंदनांची ॥८॥

तू चिरंतन चालणारी; संगीती आंबेडकरांची
तू उजेढाचा महोत्सव; लेक तू आंबेडकरांची! ॥९॥

तुझ्या शब्दामध्ये...

तुझ्या शब्दामध्ये
 पाहिला मी बुद्ध
 पाहिले मी युद्ध
 तुझ्यामध्ये.

तुझ्या अथांगात
 पाहिली मी क्रांती
 पाहिली मी शांती
 तुझ्यामध्ये.

तुझ्या संतापात
 पाहिली मी जाग
 पाहिली मी आग
 तुझ्यामध्ये.

सूर्य मी पाहिला
 तुझ्या लेखणीत
 चांदण्याचे पाट
 तुझ्यामध्ये.

पाहिले मी आसू
 तुझ्या ढोळ्यांमध्ये
 आणि गळ्यामध्ये
 ज्वालामुखी.

पाहिले मी तुला
 नित्य पेटताना
 आणि भेटताना
 सौंदर्याला !

तू शिकविलेस...

तू शिकविलेस आम्हाला क्रांतीचे श्वास घ्यायला
 तू शिकविलेस घगधगत्या माणसांचा जन्म आम्हाला
 आता भीती वाटते आमची दुनियेतल्या सान्या सुखांना
 तू शिकविलेस आम्हाला करुणेचे सूर्य माथ्यात घ्यायला.

तू शिकविलेस आम्हाला उडणारी जमीन निर्माण करायला
 तू शिकविलेस आम्हाला सर्जनशील अवकाश व्हायला
 आता भीती वाटते आमची जहराच्या सर्वच अवरोधांना
 तू शिकविलेस आम्हाला ज्वालामुखीवर अतदीप व्हायला.

तू शिकविलेस आम्हाला नव्या क्षितिजांचे निर्मितीशास्त्र
 तू दिलेस स्मशानातून वाहेर पडण्याचे सौंदर्यशास्त्र आम्हाला
 आता भीती वाटते आमची सर्वच अन्यायी मरणांनाही
 तू शिकविलेस आम्हाला अंधाराचे डोंगर मुठीत चिरडायला.

तू शिकविलेस आम्हाला मस्तबाल चौकटी तोडायला
 तू शिकविलेस आम्हाला युगाची मान, कमान वाकवायला
 आता भीती वाटते आमची बेबंद भीतीलाही
 तू शिकविलेस आम्हाला प्रशांत महासागराचे बाप व्हायला.

तू शिकविलीस आम्हाला मातृत्वाच्या उजेडाची बाराखडी
 तू शिकविलेस आम्हाला दुःखांना मारणारे संग्राम उभारायला
 आता भीती वाटते आमची जगभरच्या सर्वच दुष्ट विजयांना
 तू शिकविलेस आम्हाला माणसांच्या जगाचे संविधान व्हायला.

ही फुले तुझ्या नावाची

लेखणीस माझ्या आली
 ही फुले तुझ्या नावाची
 शब्दातून तूच बहरला
 ही नदी निळ्या ठिणायांची.

ढग दाटून यावे तैसा
 तू मनात दाटून असतो
 बरसावा पाऊस तैसा
 तू कायम बरसत असतो.

मी स्वप्न पाहतो आणि
 स्वप्नही पाहते मजला
 पंखाना नभ देतो मी
 मी देतो पंख नभाला.

या शब्दांमधुनी माझ्या
 तू असा फुलारून येतो
 सूर्यही उधाणून अपुले
 काळीज भेट मज देतो.

‘काव्यभीमायन’ ही यशवंत मनोहरांची महाकविताच होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसंबंधी मराठी कवितेत प्रथमच एवढे प्रदीर्घ काव्य लिहिले गेलेले आहे. भारताचा संपूर्ण भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांना आणि त्यातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना पोटात घेऊन ही महाकविता मानवी भविष्याकडे काव्याचे पंख लावून झेपावताना दिसते. ‘आंबेडकर’ या आसापोवतीच सर्व दुःखितांची आयुष्ये उज्ज्वल भवितव्याचे स्वर्ण उरात घेऊन फिरत आहेत. क्रांती ही या कवितेची लिपी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवरील मराठीतील ही एकमेव महाकविता मानवतेला परिवर्तनाचे प्रज्ञान वाटत राहील.

यग्नशक्षी प्रकाशन, नागपर